

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN FİKİR DÜNYASINDA ÂRMIN VÁMBÉRY'NİN YERİ

Gülcan MEMİŞ*

Öz

Çarlık Rusya, 16. yüzyıldan itibaren İdil-Ural Bölgesinde bir kültür emperyalizmi olan Ruslaştırma ve Asimilasyon siyasetini uyguluyordu. Bu baskı ve yıldırma politikası, 19. yüzyıla gelindiğinde Türk halklarını fazlasıyla yıpratıyordu. Kırım Tatar Türklerinden Gaspralı İsmail Bey, 1880 yılından itibaren edebi, fikri ve basın çalışmalarında Ruslaştırma ve Asimilasyon siyasetini eleştirel bir dille ele alarak Tatar millî uyanış sürecine yön verdi. Onun bu çalışmaları, Macaristan'da yaşayan Türkolog Ârmin Vámbéry tarafından desteklendi. Gaspralı İsmail Bey'in eserleri incelendiğinde gençlik yıllarından itibaren Ârmin Vámbéry'nin fikirlerinden etkilendiği görülmektedir. Özellikle Tercüman Gazetesi'nde yayımlanan edebi eserleri, Ârmin Vámbéry'ye bakış açısını yansıttığından dolayı tarihi kaynak niteliğindedir. Gaspralı İsmail Bey ile Ârmin Vámbéry'nin fikirleri arasındaki etkileşim, 1905 yılında başlayan Tatar millî uyanış hareketiyle birlikte daha da artmıştır. Ârmin Vámbéry'nin, Tercüman Gazetesi'nde yayımlanan yazıları bunun kanıtıdır. İşte biz bu makalemizde Gaspralı İsmail Bey'in düşünce dünyasının ürünleri olan eserlerinden yola çıkarak, Ârmin Vámbéry, Gaspralı İsmail Bey'in fikir dünyasında nasıl bir yere ve öneme sahiptir, sorusu üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Gaspralı İsmail Bey, Ârmin Vámbéry, Fikir Dünyası, Ruslaştırma ve Asimilasyon, Tercüman Gazetesi.

Ârmin Vámbéry In The World Of Ideas Of Gaspralı Ismail Bey

Abstract

Tsarist Russia had been implementing the policy of Russification and Assimilation, cultural imperialism, in the Idil-Ural Region since the 16th century. This policy of oppression and intimidation wore down the Turkish people in the

Geliş Tarihi: 20 Eylül 2022 - Kabul Tarihi: 6 Aralık 2022.

Atıf Bilgisi: Gülcan Memiş, "Gaspralı İsmail Bey'in Fikir Dünyasında Ârmin Vámbéry'nin Yeri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 267-298, doi: 10.55773/tda.1177745.

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya-Türkiye, gulcan.memis@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1509-9010.

19th century. Gaspıralı İsmail Bey, one of the Crimean Tatar Turks, guided the Tatar national awakening process by critically addressing the policy of Russification and Assimilation in his literary, intellectual, and media works. His work was supported by the Turkologist Ármin Vámbéry, who lived in Hungary. When the outcomes of Gaspıralı İsmail Bey are examined, it is seen that he has been influenced by the ideas of Ármin Vámbéry since his youth. Especially his literary works published in Tercüman Newspaper are historical sources as they reflect his perspective on Ármin Vámbéry. The interaction between Gaspıralı İsmail Bey and Ármin Vámbéry's ideas have increased even more with the Tatar national awakening movement that started in 1905. Ármin Vámbéry's articles published in Tercüman Newspaper are proof of this situation. In this article, we will focus on the question of what place and importance Ármin Vámbéry has in the intellectual world of Gaspıralı İsmail Bey, based on the works of Gaspıralı İsmail Bey, which are the products of his world of thought.

Keywords: Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry, The World Of Ideas, Russification and Assimilation, Tercüman Newspaper.

Giriş

Fikirleriyle, yayınlarıyla ve eğitimci yönüyle Türk Dünyası'nın kültürel ve milli uyanışına yön veren Gaspıralı İsmail Bey¹ ve Ármin Vámbéry²'nin söylem ve eserlerindeki ortak nokta, Güney Rusya'da yaşayan Tatar Türklerinin kültürel ve siyasi bağımsızlığıydı. Gaspıralı İsmail Bey'in eserleri incelendiğinde onun düşünce dünyasının, Ármin Vámbéry'nin fikirleriyle önemli ölçüde örtüştüğü ve çalışmalarında sıklıkla Ármin Vámbéry'ye yer verdiği görülmektedir. Çalışmamızda Gaspıralı İsmail Bey'in edebi, fikri ve basın çalışmaları ayrı başlıklar altında, eleştirel bir bakış açısıyla analiz edilecektir. İlk başlıkta, Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry ile tanışma sürecine ve onunla ilgili izlenimlerine yer verdiği edebi eserleri ele alınacaktır. Bu doğrultuda Tercüman Gazetesi'nde bölümler halinde yayımlanan *Frengistan Mektupları* adlı romanı ile bu romanın devamı niteliğinde olan *Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf* adlı hikâyenin Ármin Vámbéry ile ilgili bölümleri incelenecektir. İkinci konu başlığı, Gaspıralı İsmail Bey'in 1881 yılında yayımladığı *Rusya Müslümanları* adlı fikri eseridir. Çalışmanın bu bölümünde, Gaspıralı İsmail Bey bu eserin yazım aşamasında ne ölçüde Ármin Vámbéry'nin düşüncelerinden etkilendi, sorusuna cevap bulunmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda ilk olarak Ármin Vámbéry'nin *Sketches Of Central Asia* (Orta Asya'nın Eskizleri) ve *Central Asia and Anglo- Russian Frontier Question: A Series Of Political Papers* (Orta Asya ve İn-

¹ Gaspıralı İsmail Bey, 21 Mart 1851'de Kırım'ın Bahçesaray şehrinde doğup, 14 Eylül 1914 tarihinde Kırım'ın Bahçesaray şehrinde ölmüştür; Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmail Bey (1851-1914) Kırımlı fikir adamı, eğitimci ve yayıncı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 392, 394.

² Ármin Vámbéry, 1832 yılının mart ayında günümüzde Slovakya sınırları içerisinde bulunan Szentgyörgy (Svatý Jur) Kasabası'nda doğmuştur. 15 Eylül 1913 tarihinde Macaristan'ın Peşte şehrinde ölmüştür. Hayat serüveni ve Türk Dünyası'na yönelik akademik çalışmaları onun seyyah, şarkiyatçı, filolog, yazar ve Türkolog unvanlarıyla tanınmasını sağlamıştır.; *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, haz. György Csorba, Géza Dávid, Gábor Fádor v.d., TÜRKSOY yay., Ankara, 2022, s. 240.; Ármin Vámbéry'nin otobiyografisi için Bkz. Arminius Vámbéry, *The Story Of My Struggles*, Print.Thomas Nelson and Sons, London, Edinburgh, Dublin and New York, 1909.

giliz-Rus Sınır Sorunu: Politik Makaleler Serisi) gibi 1865-1880 yılları arasında yayımlanan eserlerinde yer alan Tatar Türklerinin siyasi ve kültürel bağımsızlığı, Çarlık Rusya'nın Ruslaştırma ve Asimilasyon politikaları hakkındaki fikirleri incelenecektir. Daha sonra onun bu fikirleri ile Gaspıralı İsmail Bey'in *Rusya Müslümanları* adlı eserinde açıkladığı düşünceleri karşılaştırılacaktır. Çalışmanın üçüncü ve son konu başlığında ise Gaspıralı İsmail Bey'in basın çalışmalarında Ármin Vámbéry'nin yeri ve önemi ele alınacaktır. Bu amaçla Gaspıralı İsmail Bey'in sahibi olduğu Tercüman Gazetesi'nde yer alan Ármin Vámbéry ile ilgili haberlerin yanı sıra bu haberlerin yayımlanmasına neden olan olay ve olgular da dikkate alınacaktır.

1- Gaspıralı İsmail Bey'in Edebi Eserlerinde Ármin Vámbéry'ye Bakışı

Türk Dünyası'nın önde gelen isimlerinden biri olan Gaspıralı İsmail Bey, siyasi ve sosyo- kültürel faaliyetlerinin yanı sıra edebi çalışmalarıyla da tanınmaktadır. Edebi eserlerinin önemli bölümü Tercüman Gazetesi'nde yayımlanmaktaydı. Gaspıralı İsmail Bey, Türk Dünyası'na yön veren fikri çalışmalarının yanı sıra hikâye, roman, seyahatname gibi pek çok edebi eserinde kendi adı yerine genellikle mahlas kullanmayı tercih etmekteydi. Yazılarında adını gizli tutmasının en önemli nedeni baskıya maruz kalmasıydı. "*Molla Abbas Fransevi*" adı, onun genellikle edebi yazılarını yayımlarken kullandığı mahlaslarından biriydi. Edebi eserlerinden "Frengistan Mektupları" adlı romanında da bu takma adı kullanılmaktaydı. Frengistan Mektupları, Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nde 6 Şubat 1887'den (13 Cemâziye'l-evvel 1304) 3 Mayıs 1889 (3 Ramazan 1306) tarihine kadar bölümler halinde yayımlanmıştı.³ Bu eserin 19. Yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nda yazılmış ilk Türk romanı olduğu kabul edilmektedir.⁴

Gaspıralı İsmail Bey, bu roman aracılığıyla Avrupa kültür ve medeniyetine dair düşüncelerini okurlarına aktarmak istemiştir. Zira ona göre Türk-İslam toplumları modernleşme bakımından oldukça yetersizdi. Bu düşüncesini toplumun onurunu incitmeden ifade etmesi gerekiyordu. Dolayısıyla bu konudaki düşüncelerini romanın ana kahramanı, Avrupa seyahatine çıkan Molla Abbas aracılığıyla aktarmak istemiştir. Düşüncelerini daha da güçlü bir şekilde ifade edebilmek için Avrupalı Türkolog Ármin Vámbéry'ye de yer vermiştir.⁵ Gaspıralı İsmail Bey ile Ármin Vámbéry'nin ilk defa nerede ve ne zaman tanıştığı kesin olarak bilinmemekle birlikte⁶ bu romanda Ármin Vámbéry'le tanışmalarına ve

³ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, Ötügen Neşriyat, 5. bs., İstanbul, 2015, s. 70-71.; İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 12-13.

⁴ İsmail Kerim, "İsmail Bey Gaspıralı'nın Edebi Faaliyetlerine Dair", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma yay., Ankara, 2004, s. 359.

⁵ Yavuz Akpınar, "Gaspıralı'nın Edebi Eserlerine Genel Bir Bakış ve Dârürrahahat Müslümanları Romanı", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma yay., Ankara, 2004, s.346.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 70, 117-122.

⁶ Cafer Seydahmet Kırmıer, *Gaspıralı İsmail Bey*, Yayına Hazırlayan: Ramazan Baykal, Biyografi Net Yayıncılık, İstanbul, 2021, s.39.

onunla ilgili izlenimlerine dair tarihi değeri bulunan bilgiler dikkati çekmektedir. Frengistan Mektupları'nda Ármin Vámbéry'den, Taşkentli Molla Abbas'ın Taşkent'ten Paris'e uzanan seyahatinin anlatıldığı bölümde bahsedilir. Eserde, Molla Abbas'ın Frengistan dediği Avrupa'ya yönelik seyahat rotası Taşkent'ten başlayarak Orenburg, Moskova, Odessa, Viyana, Peşte, Paris'e doğru uzanmaktaydı.⁷ Bu seyahat rotası, Gaspıralı İsmail Bey'in gençlik yıllarında Yalta'dan Paris'e uzanan seyahat (1872-1874) güzergâhına oldukça benzemektedir. Zira Gaspıralı İsmail Bey, 1871 yılında Yalta'daki Rusça muallimliği görevini bırakarak, Osmanlı Devleti'nde Türk zabiti olmak için gerekli bir dil olan Fransızca öğrenmenin yollarını aramıştır. Bu amaçla 1872 yılında Yalta'dan Paris'e doğru bir seyahate çıkmıştır. Seyahati sırasında Viyana, Münih, Stuttgart şehirlerinden geçerek Paris'e varmıştır. Bu seyahatini 1874 yılında İstanbul'a vararak tamamlamıştır.⁸ Molla Abbas ile Gaspıralı İsmail Bey arasındaki bir diğer benzerlik yaşlarıdır. Roman'daki Molla Abbas karakteri, seyahate çıktığında 22 yaşındaydı.⁹ Gaspıralı İsmail Bey'in de Yalta'dan Paris'e doğru seyahate çıktığında 21 ya da 22 yaşında olduğu bilinmektedir.¹⁰

Frengistan Mektupları, tüm bu özelliklerinden dolayı anlatım bakımından seyahatname özelliğini taşımaktadır. Nitekim seyahatnameler, seyyahın gezip gördüğü yerlerle ilgili gözlemlerini, duygu ve düşüncelerini yazıya geçirdiği eserlerdir. Gaspıralı İsmail Bey, Avrupa seyahatlerinde edindiği bilgi, deneyim ve gözlemlerini seyahatname olarak yayınlamak yerine roman şeklinde kurgulamıştır. Tarihi romanların genel özelliği gerçek ve kurgunun birlikte yer almasıdır. Gaspıralı İsmail Bey bu eserinde Batı kültürüne dair anılarını ve gözlemlerini romanın baş kahramanı Taşkentli Molla Abbas'ın dilinden anlatmaktadır.¹¹ Öyle ki Gaspıralı İsmail Bey, 1895 yılında yeniden basılan bölümleri nedeniyle Frengistan Mektupları'ndan *"İş bu hikâye Taşkentli Molla Abbas Efendi'nin Frengistan Mektupları namında Tercüman'da neşrettiği seyahatinin hatimesidir. Avrupa'da seyahati ve Avrupa hakkındaki mütâlaaları terk olunup eserinin hatimesi Memalik-i Osmaniyye'de bulunan müşterilerimize takdim olunuyor ..."*¹² diye bahseder.

Gerçek ve kurgunun iç içe olduğu bu tarihi romanda, Gaspıralı İsmail Bey okurlarına, Ármin Vámbéry ile gençlik yıllarında Avrupa'ya seyahati sırasında tanıştığı izlenimini vermiştir. Gaspıralı İsmail Bey, ayrıca romanın ana kahramanı Taşkentli Molla Abbas aracılığıyla Ármin Vámbéry'ye olan bakış açısını okurlarına yansıtmak istemiştir. Dolayısıyla romanda Vámbéry'den Macar

⁷ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s. 93-126.

⁸ Kırmır, a.g.e., s. 21-22.

⁹ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s. 94-96.

¹⁰ Kırmır, a.g.e., s. 22.

¹¹ Gökhan Tunç, "İsmail Gaspıralı'nın Frengistan Mektupları Darürrahat Müslümanları Adlı Romanlarında İdeoloji ve Kurgu İlişkisi", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 35, Güz 2012, s. 145-149; *İsmail Gaspıralı Molla Abbas'ın Avrupa Maceraları*, Sadeleştiren: Ercüment Dursun, Ercan Sakarya, da yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 8.

¹² İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s. 72-73.; Ayrıca Bkz. "Dârü'r-rahâta yani Acâyib-i Diyâr-ı İslâm", *İlave-i Tercüman*, S. 9, 20 Ramazan 1312, s.18.

(Vengir¹³) alim, muallim, seyyah ve Türkistan hakkında en iyi bilgilere sahip kişi diye bahseder. Dikkati çeken bir diğer husus, Molla Abbas ile Ârmin Vâmbéry'nin Peşte'de tanışma sürecinin oldukça detaylı bir şekilde anlatılmasıdır. Molla Abbas, Ârmin Vâmbéry'nin adını ilk defa Viyana'ya vardığında Viyana Üniversitesi'nde öğrenci olan Henrich (Gaspıralı İsmail Bey'in söyleyişiyle Genrih) isimli bir gençten duymuştur. Henrich, Molla Abbas'a; "...Bizim en meşhur müderrisimiz Peşte nam şehrinde dir. Çok vakitler İstanbul'da ikamet edip tâ Buhara-yı Şerife ve Semerkant'a kadar seyahat etmiştir, deyiş beyan ettikte (açıklandığında) ...", "...Vâmbéry derler. Cemiyet-i ilimlerde (Macar Bilimler Akademisi) azadır ve İslam yurtlarını ve dillerini onun gibi bilen yoktur. Sizi görür ise gayet hoş ve memnun olacağı şüphesizdir..." diyerek Ârmin Vâmbéry¹⁴ ile tanışması konusunda öneride bulunmuştur.¹⁵

Molla Abbas, Viyana'da bulunduğu süre içerisinde Türkolog Ârmin Vâmbéry'nin adını daha sık duymaya başlamıştır. Ona Viyana'dayken Ârmin Vâmbéry ile tanışmasını söyleyen bir diğer kişi Viyana Üniversitesi'nin kütüphanesinde tanıştığı şarkiyat bölümü akademisyeniydi. Viyana seyahati sırasında tam olarak nerede olduğunu bilmediği Gül Baba Türbesini¹⁶ ziyaret etmek istemiştir. Viyana Kütüphanesi'ndeki şarkiyat bölümü muallimleri ona Gül Baba hakkında en iyi bilgiyi Türkistan'a seyahatiyle tanınan Macaristan'ın Peşte şehrinde yaşayan "alim ve muallim" Vâmbéry'nin verebileceğini söyler. Molla Abbas bu sohbetleri sırasında Ârmin Vâmbéry'nin Türkistan seyahatine çıkış amacını sorgulamıştır.¹⁷ Dolayısıyla Gaspıralı İsmail Bey bu eserinde, Ârmin Vâmbéry'nin Türkistan seyahati hakkında ortaya atılan iddiaları da ele

¹³ Vengirya; Rusya'da, Macaristan'a verilen addır.

¹⁴ Gaspıralı İsmail Bey'in bahsettiği gibi Ârmin Vâmbéry, Macar Bilimler Akademisi'nden aldığı destekle 1862-1864 yılları arasında İstanbul'dan Türkistan'a doğru bir seyahate çıkmıştır. Daha sonra seyahat notlarını seyahatname olarak yazarak İngiltere'de yayımlamıştır. Seyahatname kısa sürede Macarca, Fransızca, Rusça gibi pek çok dillere çevrilmiştir. Ârmin Vâmbéry, Türkistan seyahati sonrasında Türk tarihi ve kültürüne yönelik araştırmalarını daha da derinleştirmiştir. 1870 yılında Budapeşte Üniversitesi'nde Profesörlük unvanını alarak Türkoloji kürsüsünün açılmasına öncülük etmiştir.; Mehmet Gümüşkılıç, "Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi", *Turkish Studies*, Volume 7/4, 2012, s. 401-402.

¹⁵ *Türkolojinin Öncüsü Ârmin Vâmbéry İle Sohbetler*, Haz. İsmail Tosun Saral, Fahri Sezer, Szabolcs Hadnagy, Türk Macar Dostluk Derneği Yayını No:10, Ankara, 2014, s. 56-57, dn.86.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 108-109.; Romanın orijinali için Bkz. "Frenğistan Mektupları", *Tercüman*, S. 7, 20 Fevral 1887/9 Cemâziye'l-velle 1304, s. 2.

¹⁶ Gül Baba, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde anlattığına göre Kanuni Sultan Süleyman'ın 1541 yılındaki Budin seferinde görevli Bektaşî şeyhlerinden biriydi. Sefer sırasında şehid olması sonrasında naaşı Budapeşte'nin Buda kısmında Osmanlıların "Gültepe" ya da "Gülbababayırı" olarak adlandırdıkları yere defnedilmiştir. Budin Beylerbeyi Yahya Paşazâde Mehmet Paşa tarafından 1543-1548 yılları arasında mezarı üzerine bir türbe inşa ettirilmiştir. Bu türbe, 16. Yüzyıldan itibaren Macaristan başta olmak üzere tüm Türk Dünyasından Türklerin başlıca dini ziyaret yerlerinden biri olmuştur.; Mustafa S. Kaçalın, "Gül Baba (ö.948/1541) Mutasaavf Şair", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul, 1996, s. 227, 228.; József Molnár, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, s. 14.; Türbe hakkındaki bilgi için ayrıca Bkz.: Semavi Eyice, "Gül Baba Tekkesi ve Türbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul, 1996, s. 228-230.

¹⁷ *Türkolojinin Öncüsü Ârmin Vâmbéry İle Sohbetler*, s. 60-61.; *İsmail Gaspıralı Roman ve Hikayeleri Seçilmiş Eserleri 1*, s. 118.; Romanın 10. Bölümü için Bkz.: "Frenğistan Mektupları", *Tercüman*, S.12, 19 Receb 1304/31 Mart 1887, s. 1.

almak istemiştir. Zira Ármin Vámbéry Macarların Türklerle olan akrabalığını araştırmak için seyahate çıktığını söylese de Türkistan'a derviş kılığında gitmesi, seyahatnamesini İngiltere'ye sunması ve sonrasında İngiltere ile olan yakın temaslarda bulunması¹⁸ nedeniyle yaşamı boyunca onun casuslukla suçlanmasına neden olmuştur.¹⁹

Foto 1: Ármin Vámbéry'nin Türkistan Seyahati sonrasında İngiltere'de çektiği fotoğrafı²⁰

¹⁸ Gümüşkılıç, "a.g.m.", s. 401-402.

¹⁹ Mustafa Küçük, "Vambéry: Casus Bir Türkoloğun Türkiye ve Avrupa'ya Bakışı", *Archivum Ottomanicum*, Edt. György Hazai, S.31, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden, 2014, s. 35.; Ármin Vámbéry, Sultan II. Abdülhamid saltanatı süresince İngiltere ve Osmanlı Devleti arabuluculuk yapması casus olarak anılmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda seyahatnamesi Fransa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sahte dervişin Orta Asya seyahati adıyla yayımlanmıştır.; Ayrıca Bkz.: Armınıus Vambéry, *Voyages D'un Faux Derviche Dans L'asie Centrale, Traduits de l'anglais*: Par. E.-D. Forgues, Paris, 1867.; *Bir Sahte Dervişin Asyayı Vustada Seyahati*, Çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Vakıf Matbaası, 1295.

²⁰ Bu fotoğrafın 1860'lı yılların sonuna doğru Londra'da bir fotoğraf stüdyosunda çekildiği düşünülmektedir.; Bu fotoğraf için Bkz. Felföldi Szabolcs, "Fény metszette élet," *Vámbéry -album*, Vámbéry Polgári Társulás, 2016, s. 77, 211.; *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsiában- A Keletkutató Vámbéry Ármin 2019. November 29.- 2020. Január 26.*, Text by: Kekecsényi, Ágnes, Kovács, Nándor Erik, Translation: Korvin, Gábor, PETI Péter Tripont Cultural Heritage Solutions, s. 5.

Gaspıralı İsmail Bey, bu amaçla Ármin Vámbéry'nin seyahatnamesinin ön sözünde yer alan Türkistan seyahatine çıkma amacıyla ilgili cümlelerini,²¹ romanda adı açıkça belirtilmeyen Viyana Üniversitesi'nin Şarkiyat bölümü muallimlerinden biri aracılığıyla okurlarına aktarmak istemiştir:

“...Vámbéry cenahlarının neşir buyurduğu seyahatnamesinde bu suali-nize cevap hazırdır. Şöyle ki efendim Vengirya halkları kadim (çok eski) zamanda Türkistan'dan hicret (göç) edip bu tarafa sâkin olmuşlar (yerleşmişler). Hem Tatar ve Türk kavmine mensup bir fırka (kavim, halk) olduklarından eski yurtlarına ziyaret ve Vengir (Macar) dili Türkistan dilleri bey-ninde (arasında) olan fark ve münasebeti (yakınlığı) keşf ve tecrübe etmek efkârında (düşüncesinde, amacında) bulunmuşlar. Sebep bu imiş...”²²

Gaspıralı İsmail Bey daha sonra Ármin Vámbéry'nin casus olduğu yönünde ortaya atılan iddialara şu cümlelerle yer vermiştir:

“...Rivayetlere göre Vámbéry derviş kıyafetine girip Türkistan'ı dil keşfi için dolaşmamış. Bu adamı Türkistan'a İngiliz hükümeti yollamış. Bunun vakt-i seyahatinde Ruslar, Akmescit ve Evliyaata kalelerini alıp Hokand ve Taşkent canibine (tarafına) gelmekte imişler. İngilizler kıskançlık ve daha ziyadesi Hindistan'da malik (sahip) oldukları ülkelerden havf edip (korkup) Rusya'nın Türkistan'da ilerlemesinden hoşlanmayıp Türkistan ahvalini (durumunu) anlamak istemişler. Bir türlü şüphe olmamak için İngiliz cansız (casusu) yollamayıp, Vengiryalı Vámbéry'yi yollamışlar...”²³

Görüldüğü gibi Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin Türkistan seyahati sırasında İngiliz casusu olabileceği yönündeki iddiaları tarafsız bir şekilde ele almıştır. Daha çok onun Türk Dünyası'yla ilgili çalışmalarına önem vermiştir. Gaspıralı İsmail Bey, romanında Vámbéry'nin Türkistan Seyahati sonrası yazdığı eserlerin “*dikkate değer*” olduğunu anlatmıştır. Dolayısıyla Gaspıralı İsmail Bey ile özdeşleşen romanın baş kahramanı Molla Abbas, Ármin Vámbéry hakkındaki olumsuz söylentileri dikkate almayarak onunla tanışmak istemiştir. Nihayetinde Molla Abbas, Viyana'dan Peşte'ye giderek Ármin Vámbéry'yi ziyaret etmiştir. Ármin Vámbéry, Molla Abbas'ı oldukça iyi karşılayarak onunla sohbet etmeye başlamıştır. Bu sohbette Gaspıralı İsmail Bey, Molla Abbas'ın “...Yirmi sene mukaddem Türkistan canibini (tarafını) ziyaret buyurdunuz. İlim ve bilik kıdırıp hatarlı seferlerden (bilgi arayıp tehlikeli yolculuktan) ve susuz kurlardan korkmayıp cürmeye (yürümeğe, dolaşmaya) cesaret ettiniz.” cümleleriyle Ármin Vámbéry'nin Türkistan seyahatinin önemine

²¹ Arminius Vámbéry, *Travels In Central Asia*, Harper&Brothers, Publishers, New York, 1865, s. vii-viii.

²² İsmail Gaspıralı *Roman ve Hikayeleri Seçilmiş Eserleri 1*, s. 118-119.; *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry İle Sohbetler*, s. 61.; Bkz. “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S. 12, 19 Receb sene 1304/31 Mart 1887, s. 1.

²³ İsmail Gaspıralı *Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 119.; *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry İle Sohbetler*, s. 62.; Bkz. “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S. 12, 19 Receb 1304/31 Mart 1887, s. 1.

vurgu yapmıştır. Bu romanda ele aldığı bir diğer konu ise Ármin Vámbéry'nin Türkistan'daki eğitimle ilgili fikirleriydi. Romanda Vámbéry'nin Buhara ve Semerkant'taki eğitimi yetersiz bularak Avrupa'nın bir "ilim ve marifet hazinesi" olduğu yönündeki fikirlerini okurlara aktarmıştır. Bu doğrultuda romanda Ármin Vámbéry, Molla Abbas'a:

"Parij (Paris) şehrine gidiyorsunuz. Tahsil-i ulum (bilimler öğrenme) en muteber şehirdir. Siz için anda olan dostlarıma hat (mektup) yazayım. Size mihmandar ve (sizi misafir etsinler, size kılavuz) ve yardımcı olsunlar. Huda hayırlı eyleye. Jozefin Hanım size lisan-ı Fransevî hocası olur ..."²⁴ diyerek Paris'e yapmak istediği seyahatiyle ilgili bazı tavsiyelerde bulunmaktaydı. Molla Abbas ve Ármin Vámbéry'nin sohbetlerindeki Paris ve Fransızca vurgusu, Gaspıralı İsmail Bey'in gençlik yıllarındaki Avrupa seyahatinden izler taşımaktadır. Zira Gaspıralı İsmail Bey, Avrupa seyahati sırasında Paris'te iki yıl kalmıştır. Fransa'ya seyahatinin başlıca amacı Fransızca bilgisini geliştirmektir. Paris'te bulunduğu süreç içerisinde kendisine yardım eden Rus muhacirler sayesinde çeşitli işlerde görev almıştır. Paris'te ona yardım edenlerden biri de Rus yazar İvan Turgenyev'dir. Bir süre Turgenyev'in²⁵ yanında çalışmıştır. Fransızcasını geliştirdikten sonra reklam şirketinde tercümanlık yapmaya başlamıştır. Bu zaman dilimi içerisinde Batı medeniyetini eleştirel bir gözle incelemekteydi.²⁶

Frengistan Mektuplarında dikkati çeken bir diğer yön, Gaspıralı İsmail Bey'in roman kahramanı Molla Abbas aracılığıyla Ármin Vámbéry'nin yaşadığı yeri kısaca betimlemesidir. Eserde Molla Abbas, Ármin Vámbéry'nin evini "Vengir dervişi Vámbéry, şehir çetinde (dışında) bahçelerde ikamet ediyor idi..." diye tasvir eder.²⁷ Gaspıralı İsmail'in Bey'in 1872-1874 yıllarındaki Avrupa seyahatleri sırasında²⁸ Ármin Vámbéry, Peşte'de Tuna Rıhtımı üzerinde yer alan 33 Frencz Jozsef Rakpart'ta büyük bir malikanenin birinci katında ikamet etmekteydi. Frencz Jozsef Rakpart Caddesi, Peşte'nin en işlek ve hareketli caddelerinden biriydi. Ármin Vámbéry bu evine 1870'li yılların başında taşınmıştır. Peşte Üniversitesi'nden emekli olana (1905) kadar da 33 Frencz

²⁴ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s.119-121.; "Frengistan Mektupları", Tercüman, S.12, 19 Receb 1304/31 Mart 1887, s. 1.; Romanın 11. Bölümü için Bkz. "Frengistan Mektupları", Tercüman, S. 13, 1 Şaban 1304/12 April 1887, s. 1.

²⁵ Rus roman yazarı İvan Sergeyeviç Turganyev (1818-1883), Rusya'nın Orel (Oryol) şehrinde doğmuştur. Üniversite öğrenimini Berlin'de tamamladıktan sonra memuriyete başlamış kısa süre sonra bu görevini bırakarak edebi çalışmalara yoğunlaşmıştır. Yaşamının uzun bir bölümünü Almanya ve Fransa'da geçirmiştir. Eserlerinde Batı medeniyetinin etkisi önemli ölçüde hissedilir. Ayrıca 19. yüzyılda Rusya'da kölelik ve elit kesim arasında yaşanan toplumsal sınıflaşma problemlerini etkili bir şekilde ele alarak önemli bir okur kitlesini etkilemiştir. "Babalar ve Oğullar", "Bozkırda Bir Kral Lear" onun başlıca eserleri arasındadır.; Turganyev hakkında bilgi için Bkz. Seyit Kemal Karaalioglu, ansiklopedik edebiyat sözlüğü, Yelken Matbaası, İstanbul, 1983, s. 820-821.

²⁶ Nadir Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1998, s. 17.; Kırmal, a.g.e., s. 22.

²⁷ Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry İle Sohbetler, s.62-63.; İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s. 120.; Bkz. "Frengistan Mektupları", Tercüman, S. 13, 1 Şaban 1304/12 April 1887, s. 1.

²⁸ Kırmal, a.g.e., s. 22.

Jozsef Rakpart'ta yaşamaya devam etmiştir.²⁹ Gaspıralı İsmail Bey, Frengistan Mektupları'nda Ármin Vámbéry'nin yaşadığı yer hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry ve onun yaşadığı yer hakkındaki izlenimlerinin yer aldığı bir diğer eseri ise *Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf adlı* hikâyesidir. Hikâye, 1908 yılında Tercüman Gazetesi'nde "Gül Baba Ziyareti", "Gül Baba Odası ve Mühim Meseleler", "Reşid Efendi ile Musâhabe" adında üç bölüm halinde yayımlanmıştır. Bu eser, Frengistan Mektupları'nın devamı niteliğindedir. Dolayısıyla Frengistan Mektupları'nda olduğu gibi bu hikâyede de gerçek ve kurgu birlikte tasarlanmıştır. Olay örgüsünde Molla Abbas karakterinin Gaspıralı İsmail Bey ile özdeşleşen pek çok yönü bulunmaktadır. Gaspıralı İsmail Bey gibi hikâyedeki Molla Abbas karakteri de fikirlerinden etkilenilen bir kişidir. Hikâye Molla Abbas'ın düşünce dünyasından etkilenen genç bir öğrencinin Macaristan'ın Peşte şehrindeki anıları üzerine kurgulanmıştır. Bu hikâyede asıl vurgulanmak istenen husus ise Macaristan'a seyahat edildiğinde Gül Baba Türbesi ile Reşid Efendi'yi (Ármin Vámbéry'yi) ziyaretin önemli olduğu vurgusudur. Bu kurguda, Ármin Vámbéry'den Reşid Efendi adıyla bahsedilir.³⁰ Bu ad, onun İstanbul³¹ ve Türkistan seyahati sırasında kullandığı takma adıdır.³²

Gaspıralı İsmail Bey, "Gül Baba Odası ve Mühim Meseleler" adlı bölümde hikâyenin kahramanı Molla Abbas aracılığı ile Ármin Vámbéry hakkındaki düşüncelerini "Reşit Efendi cidden fâzıl bir zattır. O, Şarkî Avrupalıların pek azına müyesser olan bir hazırlıkla gezdi, gördü ve sonra da gördüklerini ma'tesadüf Avrupalıların pek azında bulunan bir bitaraflıkla nakl etti. Reşid Efendi İslam'ı, Âlem-i İslam'ı iyi bilir. Onunla musâhabe dâima faidelidir..." cümleleriyle ifade eder.³³

Gaspıralı İsmail Bey, "Reşid Efendi İle Musâhebe" adlı bölümde ise hikâyenin kahramanı olan genç aracılığıyla Ármin Vámbéry hakkındaki fikirleri ve edindiği bilgileri okurlara aktarmak istemiştir. Gaspıralı İsmail Bey, bu hikâyeyle okurlarına Reşid Efendi (Ármin Vámbéry) ile tanışmanın neden gerekli olduğu sorusunu okurlara açıklamaya çalışmıştır. Tatar gençlerin eğitim amacıyla İstanbul'a gittiklerinde burada tanıştıkları Ahmet Mithad, Şeyh

²⁹ Lory Alder, Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, Bachman&Turner Ltd., London, 1979, s. 261.

³⁰ "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf: 1-Gül Baba Ziyareti", *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 42, 23 Cemâziye'l Evvel 1326/10 İyün 1908, s. 1-2.; "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf (42. nüshadan mâbad)", *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 44, 2 Cemâziye'l Âhir 1326/17 İyün 1908, s. 1-2.; "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf (44. nüshadan mâbad)", *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 49, 19 Cemâziye'l Âhir 1326/4 İyül 1908, s. 1-2.; "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf (49. nüshadan mâbad)", *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 51, 26 Cemâziye'l Ahir sene 1326/11 İyül 1908, s. 1.; Reşid Efendiyle Musâhabe bölümü için Bkz. "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf", *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326/31 Avgust 1908, s. 1.; "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)", *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.

³¹ Arminius Vambery, *His Life And Adventures*, Third edit., London, 1884, s. 24-25.

³² Vámbéry, *Travels In Central Asia*, s. 29, 31-32.

³³ "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf", *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326/31 Avgust 1908, s. 1.

Cemaleddin gibi kişilerden etkilenip fikirlerinin zenginleştiğini, dolayısıyla Peşte'ye gidildiğinde de Ármin Vámbéry'yi ziyaretin önemli olduğunu vurgulamıştır. Bunun önemli nedeni ise Ármin Vámbéry'nin Doğu dillerinden Türk dilleri konusunda uzman olmasıydı. Gaspıralı İsmail Bey'in bakış açısına göre Ármin Vámbéry, Doğu'nun siyasi durumunu, Rusya ve İngiltere'nin siyasi ilişkileri çerçevesinde tüm Türk Dünyası'nın ve İslam âleminin yerini en iyi anlayabilecek kişiydi. Böylece Reşid Efendi ile sohbet edilerek onun hem dil bilim bilgilerinden hem de tarih ve Doğu siyaseti hakkındaki fikirlerinden yararlanılabildi.³⁴

Gaspıralı İsmail Bey, hikâyede okurlarına Ármin Vámbéry'nin düşüncelerinden yararlanmanın önemli olduğunu Molla Abbas'ın fikirlerinin sıkı takipçisi olan genç vasıtasıyla yinelemekteydi:

“...Siz Şark'ı, elsine-yi şarkıyeyeyi, İslam'ı ve bâ-husus ve bugün âlem-i İslam'ın sahibi olan Türkleri en ziyade bilenlerdensiniz... Garp Medeniyeti, Garp efkâr ve ulûmu ile mücehhez, her dürlü evhâm ve itikadât-ı batıldan beri her dürlü kuyudât-ı maziyeden azâde, sağlam, saf ve müstaid bir dimağın Müslümanlar ve Türkler Dünyasına nazarını bilmek, bizce gâyet fâidelidir. Zât-ı fâzilânelerinden işte bu bâblarda istifade ve istifâza eylemek arzusunda idim...”³⁵

Hikâyede ele alınan bir diğer konu ise Reşid Efendi'nin (Ármin Vámbéry'nin) Türklere bakış açısıyla ilgilidir. Bu konuda anlatımı daha etkili kılmak için hikâyede Reşid Efendi ile Molla Abbas'ın şakirdi (öğrencisi), bir sohbet ortamında konuşulmuştur. Bu doğrultuda hikâyede Reşid Efendi (Ármin Vámbéry), gençlik yıllarında İstanbul'da bulunduğu zaman diliminde (1857-1862) Mustafa Reşid Paşa, Keçecizâde Fuad Paşa, Ali Paşa gibi kişilerle tanıştığını ve Türkistan seyahatine katkılarında dolayı Türklere şükran duyduğunu anlatır. Ayrıca eserde yine Reşid Efendi'nin anlatımıyla onun Türk ve İslam Dünyasını Avrupa'ya, özellikle de İngiltere'ye tanıttığındaki rolüne de vurgu yapılmaktadır. Reşid Efendi, Gaspıralı İsmail Bey'in anlatımıyla çalışmalarından: “Ben efendim, en çok İngilizce yazarım. İngilizler kitaplarımı takdir ederler. Beni ekser müsteşrikler³⁶ gibi yalnız nazar-ı ulum-u Şarkıye ile uğraşmam. Aynı zamanda pratik müsteşrikim: Şarkta şimdiki hayatını görüb tedkik idüp Avrupa'ya bildiririm.” diye bahseder.³⁷

Gaspıralı İsmail Bey, hikâyede Ármin Vámbéry'nin fiziksel betimlemesini yapmıştır. Bu betimlemeye göre altmış beş yaşındaki Ármin Vámbéry, düzgün yüz hatlarına sahip olup alnında geniş çizgiler bulunan, büyük burunlu, kısa beyaz sakallı ve bıyıklı biriydi. Ármin Vámbéry'nin Gaspıralı İsmail Bey'de bi-

³⁴ “Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf”, *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326/31 Avgust 1908, s. 1.

³⁵ “Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)”, *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 368.

³⁶ Müsteşrik: Doğu Bilimci.; Ahmet Buran, *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 227, 104.

³⁷ “Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)”, *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.

raktığı izlenime göre tokgözlü ve alaycı birine benzemektedir. Yine de bu kanısından çok fazla emin değildir. Osmanlı Türkçesini çok iyi konuşmaktaydı ancak şivesi Türkçe'yi iyi bilen Rumlara benzemektedir.³⁸ Tunalı Hilmi Bey, *Peşte'de Reşid Efendi* adlı eserinde Ármin Vámbéry'yi 11 Mart 1889 tarihinde ziyaret ettiğinde, onun tıpkı bir İstanbullu gibi İstanbul Türkçesini konuştuğundan bahseder.³⁹

Foto 2: Ármin Vámbéry çalışma odasında⁴⁰

Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry hakkındaki bir diğer betimlemesi onun yaşadığı mekânla ilgilidir. Hikâyede Ármin Vámbéry'nin evini okurlarına Frengistan Mektupları'ndaki betimlemesine göre daha detaylı bir şekilde anlatmıştır:

"...İşte şu karşıdaki koca konağın ikinci katı (eliyle Peşte'nin ritim kenarındaki muhteşem binalarından birini gösterdi.) Elevátor (asansör) mevkiinde bineceğiniz tramvay sizi tâ evin kapısına kadar götürür..."⁴¹

³⁸ *Tercüman*, a. y.

³⁹ Tunalı Hilmi, *Peştede Reşid Efendi ile*, 1317, s. 5; Ayrıca metnin Türkçe transkripsiyonu için Bkz. *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry İle Sohbetler*, "İkinci Kitap Peşte'de Reşid Efendi İle", s. 69-102.

⁴⁰ Vasárnapi Ujság adlı gazete yayımlanan bir fotoğrafı.; (Çevrimiçi) "Vámbéry Ármin dolgozó-szobájában", <http://keptar.oszk.hu/086200/086230>, 24.08.2022, sa. 01:20.

⁴¹ "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf", *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326 /31 Avgust sene 1908, s. 1.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 365.

Hikâyede Gaspıralı İsmail Bey'in tasviri ile Ármin Vámbéry'nin Frencz Jozsef Rakpart'ta yaşadığı yer arasında gerçek bir uyum vardır. Gaspıralı İsmail Bey, bu hikâyede Ármin Vámbéry'nin çalışma odasını da ayrıntılı bir şekilde betimleyerek okurlara onunla görüştüğü izlenimini vermiştir. Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin çalışma odasını şu cümlelerle betimlemiştir:

“...Müsteşrik cenâblarının geniş, büyük pencereleri ile Tuna'ya, Budin'e, Türk Kalesi'ne bakan geniş yazı odasını şark eşyası, şark kitap dolu raflar, dolablar ve bazı meşâhirin (ünlüler) resimleri tezayin ediyor; kendi asâriyle (eserleriyle) memlû (dolu) bir raf, İngiltere kral ve kraliçesinin bizzât müsteşrik cenâblarına hediye ettikleri tasvirleri (fotoğraflar), Reşid Efendi'nin Asya-yı Vusta'ya seyahati esnasında derviş kıyafetiyle aldırıldığı (çektirdiği) resim en ziyade şayan-ı dikkaddir...”⁴²

Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry'nin çalışma odası hakkında anlatıklarını irdelediğimizde dikkate değer sonuçlara ulaşılmaktadır. Zira 1875 yılında Ármin Vámbéry'yi ziyaret eden Max Nordau⁴³ da tıpkı Gaspıralı İsmail Bey gibi çalışma odasının geniş pencerelerinden Tuna Nehri'nin tüm ihtişamının yanı sıra Avusturya tarafından inşa edilen kalenin görüldüğünden bahseder.⁴⁴ Burada bahsedilen kale ise Estergon Kalesi'dir. Estergon Kalesi, Tuna Nehri'nin sağında yer alıp onuncu yüzyılın sonlarına doğru Macar hükümdar Géza tarafından inşa ettirilmiştir. 1543-1683 yılları arasında Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır.⁴⁵

Foto 3: Ármin Vámbéry'nin Çalışma Odasındaki Koltuğu ve Kitaplığı⁴⁶

⁴² “Molla Abbas Fransevî'ye Tesadûf (65. nüshadan mâbad)”, *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326 / 14 Sentabr 1908, s. 1.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 368.

⁴³ Max Nordau (1849-1923), Macaristan'ın Peşt şehrinde doğmuştur. Yahudi asıllı olan Nordau; doktor, yazar ve eleştirmendi. Ármin Vámbéry'nin arkadaşlarından olup aynı zamanda Siyonizm'in önemli temsilcilerinden biriydi.; David Mandler, Touro College, “Introduction to Arminius Vambéry”, *Shofar, An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 25, No.3, 2007, s. 2, dn.4.; https://en.wikipedia.org/wiki/Max_Nordau, 24.08.2022, sa.14:50.

⁴⁴ Alder, Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, s. 475.

⁴⁵ Géza Dávid, “Estergon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 438-440.

⁴⁶ Felföldi, “Fény metszette élet” *Vámbéry-album*, s.120, 214.; Fotoğrafın orijinali için Bkz. *Tolnai Világlapjának*, 5. Évfolyam 32. Számában, 1905-ben a 2059.oldalon.; Foto: Szabó Lajos.

Gaspıralı İsmail Bey, daha önce de ifade edildiği gibi hikâyede odada bulunan şark eşyalarından bahsetmektedir.⁴⁷ Ármin Vámbéry'nin çalışma odasında bulunan şarka özgü kadife kaplı kanepeler bunlardan biridir. Ármin Vámbéry bu kanepeleri, Türkistan seyahati sonrası gittiği Londra'dan kesin dönüşü sonrasında, Budapeşte'den almıştır. Bu kanepelerin onun sevdiği eşyalardan biriydi.⁴⁸ Gaspıralı İsmail Bey'in "*kendi asarı ile memlû (eserleriyle dolu) bir raf*" dediği kitap rafı,⁴⁹ koltuğun arkasında yer almaktaydı. Bu rafta Ármin Vámbéry'nin eserleri ve çeşitli dergilerde yayımlanan yazıları bulunmaktaydı.⁵⁰

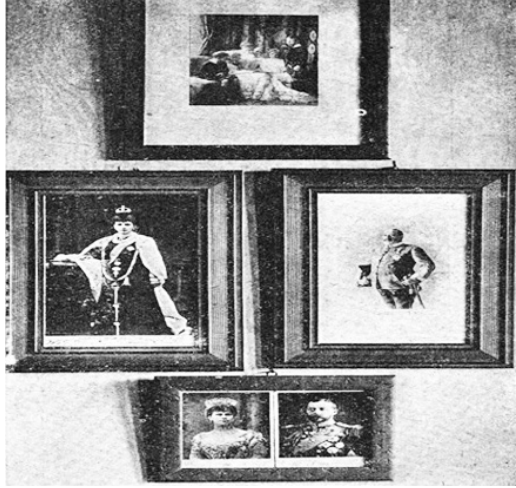

Foto 4: Ármin Vámbéry'nin çalışma odasında yer alan fotoğraflar⁵¹

Gaspıralı İsmail Bey'in hikâyede "*İngiltere kral ve kraliçesinin bizzat müsteşrik cenâblarına hediye ettikleri tasvirleri*"⁵² dediği fotoğraflar, Ármin Vámbéry'nin çalışma odasının duvarında yer almaktaydı. Bu fotoğraflar, onu ziyaret eden fotoğrafçılar ve gazeteciler tarafından çekilmiştir.⁵³ Tüm bu bilgiler dikkate alındığında Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry'nin evi hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Yine de Gaspıralı İsmail Bey'in Avrupa Seyahati sırasında Ármin Vámbéry ile tanışıp tanışmadığı bilinmemektedir. Onun Ármin Vámbéry ile tanıştığını açıkça ifade etme-

⁴⁷ "Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)", *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.

⁴⁸ Vámbéry, *The Story Of My Struggles*, s. 253.

⁴⁹ "Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)", *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 368.

⁵⁰ Felföldi, "*Fény metszette élet*" *Vámbéry-album*, s. 118, 120.

⁵¹ Felföldi, *a.g.e.*, s. 121.; Ayrıca fotoğrafın orijinali için Bkz. *Tolnai Világlapjának*, 5. Évfolyam 42. Számában, 1905-ben a 2059. oldalon.; Foto: Szabó Lajos.

⁵² "Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)", *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.

⁵³ Felföldi, *a.g.e.*, s. 121.

mesinin bazı nedenleri bulunduğunu söylememiz mümkündür. Zira Ármin Vámbéry, Türkistan seyahati sonrasında Rusya'ya muhalif olup İngiltere'nin siyasi ve politik çalışmalarını desteklemekteydi.⁵⁴ Gaspıralı İsmail Bey ise Rusya'ya doğrudan muhalif olmayı istememekteydi.

Ármin Vámbéry, 1904 yılında yayımladığı otobiyografisinde Rusya'ya muhalif olmasından ve bu konudaki yazılarından dolayı Kırım ve Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Tatarlarla sürekli iletişim içerisinde olduğunu anlatır. Hatta Türkistan Seyahati sonrasında İslam Dünyası'nın pek çok yerinden Budapeşte'ye gelen Tatarlar, Osmanlılar, Afganlar ve İranlıların kendisini ziyaret ettiğini ifade eder. Bu kişilerin Budapeşte'de ziyaret ettiği bir diğer yer ise Gül Baba Türbesi'di.⁵⁵ Ármin Vámbéry'nin anlattıkları dikkate alındığında, Gaspıralı İsmail Bey'in edebi eserlerini Ármin Vámbéry ve Gül Baba üzerine kurgulamasının tesadüf olmadığını söyleyebiliriz.

2- Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanları Adlı Fikri Eserinde Ármin Vámbéry'nin İzi

Gaspıralı İsmail Bey, *Rusya Müslümanları* adlı eserini 1881 yılında Kırım'da yayımlamıştır.⁵⁶ Bu eser, onun Tatar Türkleri başta olmak üzere tüm Türk ve İslam âlemine yönelik hayata geçirmek istediği siyasi, sosyal ve kültürel çalışmaların ana çerçevesi niteliğindedir. Ona bu çalışmayı yazıp yayımlamaya sevk eden sebep ise Rusya'nın Ruslaştırma siyasetiydi.⁵⁷ Ruslaştırma, Rusların Rus olmayan halkları dini ve kültürel bakımdan asimile etme politikasıydı. Bu asimile politikası, 16. Yüzyılda Moskova Knezi IV. İvan'ın Kazan ve Astrahan hanlıklarını işgal etmesiyle başlamıştı.⁵⁸ Ruslaştırma siyaseti, 19. Yüzyıla kadar İdil- Ural Bölgesi Tatarlarında aşamalı bir şekilde uygulanmıştır. 19. Yüzyıla gelindiğinde ise Rusya Çarlığı'nın dilde, dinde ve fikirde Ruslaştırma siyasetine karşı Tatar Türkleri arasında milli bilinç daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Çarlık yönetimi 1870'li yıllardan itibaren Rus olmayan halka yönelik Ruslaştırma politikasını Halk Maarif Bakanlığı'nın baskıcı eğitim politikaları aracılığıyla hayata geçirmeye başlamıştır.⁵⁹ İşte böyle bir siyasi ortamda Gaspıralı İsmail Bey, Tatar Türklerinin sesi olmak için yazdığı *Rusya Müslümanları* adlı eserinde Ruslaştırma siyasetini eleştirel bir bakış açısıyla irdeleyerek hem Çarlık Rusya'sına hem de Tatar Türklerine dair samimi duygu ve düşüncelerini dile getirmektedir.⁶⁰

⁵⁴ Vámbéry, *The Story Of My Struggles*, s. 204-205.

⁵⁵ A.e., s. 422-423, 469.

⁵⁶ Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanları adlı eseri, Aydın İbrahimov ve Yavuz Akpınar tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, Neşre Haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Yay., İstanbul, 2015, s. 79-121.

⁵⁷ *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 20.

⁵⁸ Selim Öztürk, "Çarlıkta Ruslaştırma Siyaseti ve Sovyet Sonrası Dönemde Ruslaştırmadan Geriye Dönüş Politikaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 16, s. 1098.

⁵⁹ İldus Kudduslı Zahidullin, "İsmail Gaspıralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 31-34.

⁶⁰ Kırımlı, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 33-35.

Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanları isimli eseri incelendiğinde burada yer alan fikirlerinin Ármin Vámbéry'nin 19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sında yaşayan Tatar Türkleri hakkındaki görüşlerine önemli ölçüde benzediği görülmektedir. Zira eserini yazarken Tatar Türkleri hakkında araştırmalar yapan pek çok Avrupalı seyyahın, gazetecinin ve bilim adamının çalışmalarını okuduğundan bahsetmekteydi.⁶¹

Ármin Vámbéry, 1862-1864 yıllarında gerçekleştirdiği Türkistan seyahati sonrasında yayımladığı kitap ve makale çalışmalarında Rusya'yı eleştirip İngiltere'yi destekleyen yazılar yazmaktaydı. Ona göre bunun nedeni çocukluk yıllarında Çarlık Rusya'nın Macaristan'ı işgal sürecinde yaşadıklarını unutamamasından kaynaklanmaktaydı.⁶² Dolayısıyla yazılarında Rusya'yı, Türkistan'dan idil-Ural Bölgesine uzanan topraklarda yaşayan Türklere yönelik hayata geçirdiği hem politik hem de kültürel politikaları nedeniyle eleştirmektedir.

Ármin Vámbéry, Türkistan seyahati sonrasında yazdığı eserlerinde Çarlık Rusya'yı Avrupalı değil aksine yarı Asyalı bir ülke olarak görmekteydi. Dolayısıyla Çarlık Rusya'nın hâkimiyeti altına aldığı topraklarda yaşayan halka Avrupa medeniyetinin ışığını götüremeyeceğini düşünmekteydi. Çarlık Rusya'nın sadece işgal politikasıyla Asya halklarının sosyal yaşamında değişim meydana getirebilmesinin olanaksız olduğu kanısındaydı. Ona göre Rusya, pek çok bakımdan olumsuz özelliklere sahip olduğu için keskin görüşlü, kıvrak ve kibar Doğulular tarafından medeni görülmecekti. Hatta Ármin Vámbéry, Buhara'da bulunduğu sırada Müslüman bir Tacik'in Rusya'dan küçümsemeye bahsettiğini duyduğunu anlatır. Bu nedenle Transkafkasya'daki her bir İranlı ve Çinli ile Kazan'da her bir eğitilmiş Tatarın "Bu uluslar Rusya'dan ne öğrenebilir?" sorusunu kendilerine soracaklarını varsaymaktaydı.⁶³ Bu bağlamda Asya'da çıkarları olan iki devleti "İngiltere ve Rusya'yı" karşılaştırmıştır. Her ikisinin de hâkimiyeti altına aldıkları toplumlara Batı medeniyetini aktarma şeklinin farklı olduğunu düşünmekteydi. Buna örnek olarak da Rusya'ya tabi olmak zorunda olan Tatarlar ile İngiltere hâkimiyetine geçmiş Hintlileri göstermekteydi. İngiltere'nin Hindistan'da doğru bir politika izlediği fikrini benimsemekteydi. Eserinde okuyucuya "Rusya Kırım Tatarları için ne yaptı?", "Kazan Tatarları için ne yaptı?" sorularını sormaktaydı. Bununla birlikte zekâları, sabırları ve itaatkârlıklarıyla tanınan Tatarları iyi bir şekilde yönetemediği için Çarlık yönetimini eleştirmektedir.⁶⁴

Gaspıralı İsmail Bey, Rusya Müslümanları adlı eserinde tıpkı Ármin Vámbéry gibi Rusya'nın hâkimiyeti altına aldığı topraklarda yaşayan Müslüman halka medeniyeti tesis edemeyeceğini söylemekteydi. Bu fikrini şu cümlelerle açıklıyordu:

⁶¹ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri, s. 88-90.

⁶² Vámbéry, *The Story Of My Struggles*, s. 204-205.

⁶³ Arminius Vámbéry, *Sketches Of Central Asia-Additional Chapters On My Travels, Adventures And On The Ethnology Of Central Asia*, Wm. H. Allen & CO., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W., London, 1868, s. 434, 437, 438.

⁶⁴ Arminius Vámbéry, *Central - Asia and Anglo- Russian Frontier Question: A Series Of Political Papers*, London, 1874, s. 7, 233.

“...Rusya egemenliğinin Müslümanları medeniyete ve gelişmeye götürmediği; ceset gibi Rusya Tatarları bedeninde yeni hayat, yeni fikir, yeni bir heves vererek onu canlandırmakta güçsüz olduğu, gerçekten üzüntü verici değil midir? ...”

“...Evet benim sevgili Rus yurttaşlarım, bize bilgi ve ışık gereklidir; bu işe ciddi bir şekilde başlayın; bize ışık ve bilgi verin, bilgi ve ışık. Aksi takdirde, sırf hâkimiyet sağlamak için olan egemenliğiniz, Çininkinden daha aşağı olacaktır...”⁶⁵

Gaspıralı İsmail Bey tıpkı Ármin Vámbéry gibi bir topluma medeniyetin tesis edilmesinde İngiltere ve Hindistan örneğini ise “Günümüzde Hindistan’da İngiliz egemenliği altında önemli ölçüde yerli edebiyat ve süreli yayınlar doğmuş ve gelişmiştir. Gelişmeye hizmet eden bu edebiyat ve basın, gördüğümüz gibi ne İngilizler ne de onların dillerine hiçbir zarar vermiyor; tersi olsaydı İngilizler için Yerli dili ve basını beşikte boğmak zor olmazdı...” cümleleriyle vermiştir.⁶⁶ Ármin Vámbéry’nin okurlarına Hindistan ve İngiltere örneğini göstermesinin nedeni, Çarlık Rusya’ya karşı İngiltere’yi desteklemesinden kaynaklanıyordu.⁶⁷ Oysa Gaspıralı İsmail Bey’in bu örneği vermesindeki asıl nedenin Tatar Türkçesinde yayım yaparak dilde birlik ülküsünü gerçekleştirebilmek isteğiyle ilgili olduğunu düşünmek mümkündür.

Gaspıralı İsmail Bey’in Rusya Müslümanları eserinde özellikle önem verdiği konu Rusya’nın Tatar Türklerine uyguladığı “Ruslaştırma ve Asimilasyon” politikasıydı. Onun bu konuya dair fikirleri⁶⁸ Ármin Vámbéry’nin düşünceleriyle önemli ölçüde örtüşmekteydi. Ármin Vámbéry, Türkistan Seyahati sonrasında yayımladığı kitap ve makale çalışmalarında Ruslaştırma konusunu sıklıkla dile getirmekteydi. Nitekim 1868 yılında yayımlanan *Sketches Of Central Asia-Additional Chapters On My Travels* adlı eserinde, Türkistan’dan Sibiryaya kadar uzanan topraklarda yaşayan Tatar Türklerinin⁶⁹ Ruslaştırma politikası nedeniyle asimilasyona maruz kalmalarını eleştirel bir dille ele almaktaydı. İki yüzyıldan fazla Rusya’nın hâkimiyetinde kalan Tatar halklarından Başkırlar, Vogullar ve Votyakların Rusların Ruslaştırma politikası nedeniyle Rus nüfus içerisinde erimek üzere olduklarını söylemekteydi.⁷⁰ Ármin Vámbéry, 1874 yılında yazdığı *Central Asia and The Anglo Russian Frontier Question* adlı eserinde de Ruslaştırmanın, hiçbir şekilde medeni olmayan bir politika olduğunu savunmaktaydı. Tespitlerine göre 19. yüzyılın ikinci yarısından önce Doğu’da Türkistan’dan Batı’da Kafkasyaya kadar uzanan sahada yaşayan Türk halkı, Rusların gücü karşısında eğilmek zorunda kalmıştı. Zira

⁶⁵ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri, s. 86, 90.

⁶⁶ A.e., s. 119.

⁶⁷ Vámbéry, a.g.e., s. 7, 233.

⁶⁸ Rusya Müslümanları adlı eserin özellikle ikinci bölümü Rusya’nın “Ruslaştırma ve Asimilasyon” siyasetiyle ilgilidir.; İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri, s. 91-99.

⁶⁹ Ármin Vámbéry, Türkistan’dan Güney Rusya’ya uzanan topraklarda yaşayan Türkleri, Tartar (Tatar) olarak adlandırmaktaydı.

⁷⁰ Vámbéry, *Sketches Of Central Asia*, s. 438.

Çarlık Rusya devasa gördüğü güçleri yavaş yavaş ortadan kaldırma politikası izlemekteydi. Bu doğrultuda öncelikle ele geçirmek istediği yerlerin merkezi sahalarına saldırılar düzenliyordu. Örneğin Nogay Tatarlarının gücünü Kırm'ı ele geçirerek kırmıştı.⁷¹

Ármin Vámbéry, 1880 yılında İngiltere'nin *Journal Of The Society Of Arts* isimli dergisine gönderdiği bir makalesinde Ruslaştırma ve asimilasyon politikası sonucunda son birkaç yüzyıl içerisinde Fin-Ugur ve Türk-Tatar halklarının nüfusunun önemli oranda azaldığını vurgulamaktaydı. Araştırmalarına göre bu azalışın nedeni Rus işgallerine ve kısmen de asimilasyona bağlıydı. 19. Yüzyıl seyyahlarının yazdıklarından edindiği bilgiye göre bu halkların asimilasyona uğramadan önceki nüfusları şimdikinden üç kat daha fazlaydı. Dolayısıyla Başkırlar ve Kalmuklar gibi göçe zorlanan toplulukların zaman içerisinde geleneklerini, dillerini, dinlerini kaybederek Ruslaştıklarını anlatır. Ancak Ármin Vámbéry'ye göre göçebe yaşam biçimi, Rus medeniyetine göre yüz kat daha üstündür. Bu sebeple Türkistan'da olduğu gibi Bahçesaray ve Kazan'da da Türkler ile Ruslar arasında olumlu bir etkileşimin gerçekleşmediğini dile getirmekteydi. Ona göre bunun bir diğer nedeni ise uyguladığı politikalardan dolayı halkın Rusya'dan nefret etmesinden kaynaklanmaktaydı. Hatta halkın "Urus" deyişiyle ifade ettiği "Rus" adının, zamanla "antichrist"⁷² ile özdeşleştirdiğini düşünmekteydi. Tüm bu nedenlerle Bahçesaray ve Kazan'daki varlıklı Türklerin Rus despotizmine boyun eğmeyerek Türkiye'ye (Osmanlı Devleti'ne) göç etmek zorunda kaldığı gibi Buhara'da da benzer göç olaylarının yaşandığını söylemekteydi. Ármin Vámbéry gibi⁷³ Gaspıralı İsmail Bey de Çarlık Rusya'nın Ruslaştırma ve asimilasyon politikasını eleştirmekteydi. Rusya Müslümanları adlı eserinde bu konuya oldukça önem verdiği dikkati çekmektedir. Tatar Türklerinin Kulikovo Savaşı'ndan (1380) itibaren Rusya'nın boyunduruğu altına girdiğini ve Rus ilerleyişinin Asya'nın tüm Türk-Tatar halkları üzerinde hâkimiyet kurana kadar devam edeceğini düşünmekteydi. Rusya'nın devlet birliğini sağlayabilmek için hâkimiyeti altına aldığı bu halklara yönelik asimilasyon ve Ruslaştırma politikasını uygulamaya geçirdiğini anlatır. Ona göre asimilasyon her ne kadar barışçıl gösterilmeye çalışılsa da zorlama ve baskı unsurlarını içerisinde barındırmaktaydı. Halkların pek çok bakımdan haklarına kısıtlamalar getirmekteydi. Ruslaştırma ise "bir milletin diğer milleti yutma siyasetiydi." Bu yöntemle bir halkın tamamen istenilen doğrultuda değiştirilmesinin hedeflendiğini belirtir. Gaspıralı İsmail Bey, bu uygulamayı doğru bulmamaktaydı. Zira Ruslaştırmayı benimseyenlerin tarihi süreçleri göz ardı ettiklerini ve yanlış genellemelerde bulduklarını söyler. Dolayısıyla her toplumun asimilasyonu uygulama yeteneği ve ona tepki verme şeklinin farklı olduğunu vurgular. Bu nedenle bir

⁷¹ Vámbéry, *Central – Asia and Anglo- Russian Frontier Question*, s. 262-263.

⁷² Hristiyanlık inancında "deccal" ya da "Mesih'e karşı gelen" anlamlarına gelmektedir. Bkz. <https://en.wikipedia.org/wiki/Antichrist>, 30.08.2022, sa. 12.37.

⁷³ Ármin Vámbéry, "Russia's Influence Over The Inhabitants Of Central Asia During The Last Ten Years", *The Journal Of The Society Of Arts*, Vol. XXVIII, 21 November 1879- 12 November 1880, London, 1880, s. 479.

halkı tamamen asimilasyonla değiştirmenin mümkün olmadığı fikrindeydi. Rusya Müslümanlarına uygulandığı gibi Polonya'daki Ruslaştırmayı da doğru bulmamaktaydı.⁷⁴ Ármin Vámbéry de 1880 yılında yayımlanan bir makalesinde, Rusların sadece Türkleri değil aynı zamanda kendi yakın akrabaları olan Polonyalıları da asimile etmeye çalışmasını eleştirmektedir.⁷⁵

Gaspıralı İsmail Bey ile Ármin Vámbéry'nin Rusya Müslümanları konusunda düşüncelerinde ortak olan bir diğer husus eğitim konusuydu. Zira eğitim Ruslaştırma ve asimilasyon uygulamasının önemli bir parçası olarak görülmekteydi. Vámbéry'nin Rusya'yı eleştirdiği Türk halklarını Ruslaştırma ve asimilasyon siyaseti,⁷⁶ 16. Yüzyılda başlamakla birlikte 18. Yüzyılda daha baskın bir hale gelmişti. Müslüman Tatar Türkleri zorla Hıristiyanlaştırılıyor ve camileri yakılıyordu. Örneğin, 1731 yılında yaklaşık 8 bin kişi vaftiz edilmeye zorlanıyor, kurallara uymayanlar ağır yaptırımlara maruz kalıyor ve kendi eğitim tarzlarından uzaklaştırılıyor. Bu baskıya rağmen Tatarlar gözden uzak yerleşim yerlerinde medreselerde İslam dini esaslarına dayalı eğitimi gizlice devam ettiriyordu. Böylece milli benliklerini önemli ölçüde koruyorlardı. Bu medreselerdeki eğitim sayesinde, güçlü bir Tatar ulema grubu ortaya çıkmıştır. Rusların bu asimile politikası, II. Katerina döneminde olduğu gibi zaman zaman esnekliğe uğrasa da 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Ortodoks Misyoner Nikolay İlminsky, 1863 yılından itibaren Tatar Türklerinin geleneksel medrese eğitimini örnek alarak açtığı yeni okullarda Tatar Türkleri arasındaki dini ve milli kaynaşmayı ortadan kaldırmak istemiştir. Asıl amacı ise yavaş yavaş Ruslaştırma politikasını hayata geçirmekti. Çar II. Aleksandr (1855-1881) döneminde, Kazan başta olmak üzere Tatar Türklerinin yaşadığı yerlerde Ruslaştırma politikası daha keskin olmaya başlamıştı. Bunun en önemli nedenlerinden biri Tatarlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin artmasıydı. İlminsky öncülüğündeki Ortodoks kesimin eğitim konusundaki uygulamaları, Tatar Türkleri arasında endişe ile karşılanmaktaydı; çünkü Çarlık Rus yönetimi İlminsky'nin fikirlerini kabul ederek 1870 yılında Tatarların okullarında Rus dilini öğrenmeyi zorunlu hale getirmişti. Hatta Rusça öğretmen yetiştirmek için 1870 yılında Kazan'da Tatar öğretmen okulu olarak "*Tatars- kaya Uçitelskaya Şkola*'yı açmıştı.⁷⁷

Ármin Vámbéry, 1874 yılında yayımlanan bir eserinde eğitimde bu Ruslaştırma uygulamasına Türk toplumlarında kültür çatışmasına neden olacağını düşünerek karşı çıkmaktaydı. Ona göre bu durum çok sakıncalı olup asla eski ve yeni kültür temasa geçmemeliydi. Zira Kazan Tatarları gibi Müslüman toplumlarda, ideal kültürü elde etmek için İslami eğitime önem verildiğini ve bu doğrultuda açılan okullarda medeniyete dair yolların eski eğitim anlayışla-

⁷⁴ Gaspıralı *Fikri Eserleri Seçilmiş Eserleri 2*, s. 79-80, 91-96, 99.

⁷⁵ Vámbéry, "a.g.m.", s. 479.

⁷⁶ Vámbéry, "a.g.m.", s. 475-480.

⁷⁷ Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî İslahatçılık ve Cedidçilik*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2021, s. 122-125.; Ferit Yücebaş, "İsmail Gaspıralı'nın Türk-İslâm Birliğine Yönelik Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt:124, Sayı: 245, s. 397-398.

rına bağlı olduğunu düşünmekteydi. İslâm kültür ve medeniyeti, bu okullarda başarıya ve mükemmele ulaşmada önemli bir yol olarak görülmesinden dolayı Rusya'nın eğitim uygulamalarının halk tarafından küçümsenerek benimsenmeyeceği kanısındaydı. Dolayısıyla Ármin Vámbéry, bir toplumda Batı kültür ve medeniyetinin tamamıyla etkin olmasını isterken⁷⁸ Gaspıralı İsmail Bey ise Avrupa kültür ve medeniyetinin Rusya Müslümanlarına uygun yönlerinin benimsenerek, milli kültür değerlerinin muhafazasına dikkat edilmesi gerektiğini savunmaktaydı.⁷⁹ Bu düşüncesiyle bir bakıma Ármin Vámbéry'den ayrılmaktaydı.

Ármin Vámbéry 1880 yılına gelindiğinde Türkistan'dan Aşağı Volga ve Kırım'a uzanan topraklarda Rusya'nın eğitim politikasını eleştirmeye devam ediyordu. Araştırmalarına göre Rus hükümetinin burada açtığı okullara giden öğrenci sayısı oldukça azdı. Bu okullarda her ne kadar modern eğitim görülse de toplumların zorla ve baskıyla tabi olduğu bir eğitimden başarı beklenemezdi. Tıpkı Taşkent'te, Semerkant'ta olduğu gibi Kırım'da da halk bu eğitim sistemini tam anlamıyla benimseyemeyecektir. Rus hükümetinin okullarında eğitim gören öğrencilerle onların aileleri arasında kültürel çatışma kaçınılmaz olacaktır. Ármin Vámbéry göre Rusya, Tatarların yaşantısından uzaklaşarak ve Avrupa'ya özgü Rus yasalarını zorla onlara benimsetmeye çalışarak büyük bir hataya düşmekteydi.⁸⁰ Gaspıralı İsmail Bey de Rusya'yı Tatarların yaşayışını çok fazla bilmediği için eleştirmekteydi. Tatarlar ona göre sadece onların belirlediği yasalara göre vergi veren bireyler olmamalıydı. Çarlık Rusya, Müslüman halkla bütünlüşmek istiyorsa bu zorla ve baskıyla olmamalıydı. Eğitim, onlara ulaşmak ve onları anlamak için en güçlü vasıta olarak kullanabilirdi. Dolayısıyla eğitim dili Rusça değil Tatarca olmalıydı. Gaspıralı İsmail Bey *Rus* okullarını, "*Tatarlar için ölü doğmuş bir kurum*" diye tanımlar. Böyle düşünmesinin başlıca sebebi Tatarların kendi dilleriyle anlatılmayan tarih, felsefe, matematik gibi pek çok derse ilgi göstermeyerek bu bilgilerin Ruslara özgü olduğuna inanmalarından kaynaklanıyordu. Bu eğitim kurumlarının, Rusya topraklarında yaşayan Müslüman halkı toplumsal olarak yabancılaştıracağı kanısındaydı. Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanlarının eğitiminde yapılmasını istediği bir diğer değişim medreselerle ilgiliydi. Tıpkı Ármin Vámbéry gibi sadece dini bilgilerin öğretildiği medrese eğitimi yeterli bulmamaktaydı. Geçmişte aydınlanmanın merkezi olan medreselerin bu özelliğini korumadığını düşünmekteydi. Rusya'ya Kazan, Ufa, Semerkant, Bahçesaray gibi şehirlerde yer alan medreseleri bilime uygun bir biçimde düzenlemesini önermekteydi.⁸¹

⁷⁸ Vámbéry, *Central - Asia and Anglo- Russian Frontier Question*, s. 233.

⁷⁹ Edige Kırimal, "İsmail Bey Gaspıralı", *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 486.

⁸⁰ Vámbéry, "Russia's Influence Over The Inhabitants Of Central Asia During The Last Ten Years", s. 479.

⁸¹ *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri*, s. 81-82, 91-92,109-112,114-118,120.

Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanları adlı eserini incelediğimizde onun, Çarlık Rusya yönetimini Ármin Vámbéry kadar sert bir dille eleştirmediği görülmektedir. Bunun önemli nedeni ise Rusya Müslümanlarının haklarını elde edebileceği politik ve kültürel ortamın yeterince gelişmemesinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla gerekli şartlar oluşana kadar Çarlık Rusya'ya karşı faaliyetlerde bulunan biri olarak görünmek istememekteydi.⁸² Zira Rusya Müslümanları eserinde; *"Besleyen toprağa sevgi ve koruyan hükümdara sadakati emreden öğreti, ilgisizliğe, kendini dış dünyadan soyutlamaya, siyasi bakımdan nefrete yer vermiyor."* diyerek bu şekilde davranmasının haklı gerekçeleri olduğunu ifade etmekteydi.⁸³

3- Gaspıralı İsmail Bey'in Basın Hayatında "Ármin Vámbéry"

Gaspıralı İsmail Bey, Rusya Müslümanlarının milli uyanışının sağlanması için milli bir basına sahip olmaları gerektiğine inanmaktaydı. Bu doğrultuda gazete çıkarabilmek için pek çok girişimde bulunmuştur. Başlangıçta gazete yayımlayabilmek için gerekli onayı Rusya'dan alamamıştır. Amacına ulaşabilmek için Tonguç, Şafak, Kamer gibi toplam on iki risale yayımlamıştır.⁸⁴ Gaspıralı İsmail Bey, 1882 yılında Petersburg'a yaptığı ziyaret sonrasında gazete çıkartmak için gerekli izni almıştır. Bu gazete, Türkçe ve Rusça dilinde yayınlanacak olan Tercüman (Perevotçik) Gazetesi'ydı. Tercüman Gazetesi ilk olarak 10 Nisan 1883 tarihinde yayımlanmaya başlamıştır.⁸⁵ Kısa sürede tüm Türk Dünyası'nda geniş bir okur kitlesine sahip bir gazete olmuştur.⁸⁶

Tercüman Gazetesi'nde Asya'dan Avrupa'ya uzanan sahada yaşanan siyasi gelişmelerinin yanı sıra Rusya Müslümanlarının aydınlanması için kültür ve eğitim konularına da özel bir önem verilmekteydi.⁸⁷ Çarlık Rusya'nın Tatar Türklerine yönelik eğitimdeki baskı politikasının son bulması amacıyla eğitimin modernleşmesi ve millileşmesi yolunda atılması gereken adımlar, gazete de ele alınan başlıca konulardı. Gaspıralı İsmail Bey, eğitim alanındaki amaçlarını hayata geçirebilmek için 1884 yılında Bahçesaray'da ilk "Usûl-i Cedid Mektebini" açtı. Türkçe eğitim veren bu yeni okullar, kısa sürede yaygınlaşmaya başladı.⁸⁸ Usûl-i Cedid diğer bir deyişle yeni metotla eğitime dair bilgiler, önce Tercüman (Perevotçik) Gazetesi'nde anlatılıyor daha sonra da dalgalar halinde etrafa yayılıyordu. Gaspıralı İsmail Bey'in çalışmaları yakından takip edilmekteydi.⁸⁹ Onun çalışmaları Türkolog Ármin Vámbéry'nin de dikkatini çekmekteydi. Bunun sebebi ise Tatar milli uyanışına verdiği önemdi. Ármin

⁸² Kırımal, "İsmail Bey Gaspıralı", s. 486.

⁸³ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri, s. 90.

⁸⁴ Kırımal, "a.g.m.", s. 486.

⁸⁵ Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı*, s. 19-23.

⁸⁶ Kırımal, *a.y.*

⁸⁷ Tercüman Gazetesi Koleksiyonu için Bkz. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>, yer no. 1957 SB 143.; <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/sureli-yayinlar-koleksiyonu>, demirbaş no: NS2153.

⁸⁸ Taha Akyol, "Cedidcilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul, 1993, s. 211.

⁸⁹ Devlet, *a.g.e.*, s. 61.

Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey'den ilk defa, 1885 yılında yayımlanan *Das Türkenvolks* (Türk Halkları) adlı eserinde bahsetmiştir. Ármin Vámbéry, İsmail Mirza'nın Kırım Tatarı olup varlıklı bir aileden geldiğini ve Bahçesaray'da kurduğu matbaa sayesinde Kırım'da milli ve dini bir uyanış hareketinin başlamasına öncülük ettiğini anlatır. Vámbéry, Gaspıralı İsmail'in Bahçesaray'da basılan Tercüman Gazetesi'ni ise Tatarların milli bilincinin oluşmasına katkı sağlayacağı için olumlu bir gelişme olarak değerlendirir. Zira ona göre Kırım Tatarları, Rus egemenliği altına girmelerinin sonucu olarak zamanla milli duygularını yitirmiştir.⁹⁰

Ármin Vámbéry'nin edindiği bir bilgiye göre, İsmail Mirza bu matbaada toplum için faydalı eserler yayınlamayı düşünmekteydi. Vámbéry'ye göre Gaspıralı'nın bu girişimleri büyük övgüleri hak etmelidir. Yine de bu dikkate değer çalışmalardan, toplumun eğitim düzeyinin yetersizliğinden dolayı başarılı bir sonuç çıkmayacağını öngörmekteydi. Tespitlerine göre Kırım'da sadece on medrese bulunmaktaydı ve bu medreselerdeki öğretmen sayısı da oldukça yetersizdi.⁹¹ Ármin Vámbéry'nin 1884'te açılan Usûl-i Cedid okullarından bahsetmemesi ise dikkati çekmektedir. Bu durum *Das Türkenvolk* (Türk Halkları) adlı eserin yazım aşamasının daha önce tamamlanmasıyla ilgili olabilir.

Gaspıralı İsmail Bey, *Das Türkenvolk* (Türk Halkları) adlı eserde kendisi ve Kırım Tatarları hakkında anlatılanları dikkate almış olmalı ki 11 Aralık 1886 tarihli (14 Rebiülevvel 1304) Tercüman Gazetesinde "*Türk Halkları*" başlıklı bir yazı yayınladı. Bu yazısında Ármin Vámbéry'nin Orta Asya Seyahatinden de bahsetmiştir.⁹²

Gaspıralı İsmail Bey, 1905 yılından itibaren Tercüman Gazetesi'nde Ármin Vámbéry ile ilgili haberlere daha fazla yer vermeye başlamıştır. Bunun nedeni 1905 Rus ihtilali sonrasında başlayan Tatar milli uyanışına bağlamak mümkündür. Zira politik fikirlerinde İngiltere'yi destekleyen Ármin Vámbéry, Rusya'da başlayan Tatar milli uyanışına karşı büyük bir heyecan duymaktaydı. Hatta bu konuda "*The Awakening of The Tartars*" (Tatarların Uyanışı) başlıklı bir makale yazmıştır.⁹³ Dünya basımında kısa sürede pek çok gazete bu makaleden bahsedilmeye başlanmıştır.⁹⁴ Ármin Vámbéry bu makalesinde Tatarlar hakkında pek çok gazete, kitap ve broşürü alıp okumaktan büyük zevk duyduğunu yazmaktaydı. Ona göre itaatkâr ve sadık Tatarların şaşırtan değişimindeki en önemli unsur Rusya'dan Avrupa'ya gidip Avrupa kültür ve medeniyetini öğrenen ve yayan kişilerdi. Muhammed Fatih Gılmani, Gaspıralı

⁹⁰ Hermann Vambéry, *Das Türkenvolk in Seinen Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1885, s. 535, 540.

⁹¹ Vambéry, *a.g.e.*, s. 540.; Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 191.

⁹² Yılmaz Özkaya, *Tercüman Gazetesindeki Dil ve Edebiyat Yazılarının İzahlı Bibliyografyası (1883-1917)*, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:16-17, Ocak-Ağustos 2009, s. 122.

⁹³ H. Vámbéry, "The Awakening of The Tartars", *The Nineteenth Century*, Jan.-Jun 1905, s. 218-219.

⁹⁴ "A Tartar Awakening", *Advertiser*, Thursday 30 March 1905, page 4, (çevrimiçi) <http://nla.gov.au/nla.news-article/5042457>; "The Nineteenth century", *Maitland Weekly Mercury*, Saturday 18 March 1905, page 6, (çevrimiçi) <http://nla.gov.au/nla.news-article/126626228>, 25.07.2022.

İsmail Bey bu konuda örnek gösterilecek kişilerdi. Edindiği bilgilere göre 1905 yılında Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nin tirajı 6000'e ulaşmıştı. Dikkatini çeken bir diğer husus Tercüman Gazetesi'nin sadece Güney Rusya'da değil Türkistan'da da okur kitlesine sahip olmasıydı.⁹⁵

Ármin Vámbéry, 1906 yılında yayımlanan *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü* adlı eserinde Tercüman Gazetesi'nin ve bu gazetenin sahibi İsmail Gaspıralı Bey'in Güney Rusya'da yaşayan Tatar Türklerinin milli uyanış sürecinde önemli bir rol oynadığına değinmekteydi. "İtaatkâr ve sakin" bir karaktere sahip olan Güney Rusya Tatarlarının hem Rus çarına hem de Osmanlı sultanına ve Avrupalı Devletlere hitaben bir muhtıra yayımlamalarını oldukça şaşırtıcı bulmaktaydı. Bu muhtırayı Tatarlar arasında hürriyet fikrinin uyanışı olarak görmekteydi. Bu noktada basının önemli bir yere sahip olduğu kanısındaydı. Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nin tıpkı Osmanlı Devleti'nde milli uyanışın gelişimine katkı sunan Türk ve Meşveret gibi gazetelerle eşdeğer bir görevinin olduğunu belirtir. Onun Rusya Türklerinin aydınlanması amacıyla yaptığı çalışmaları takdire şayan bulmaktaydı.⁹⁶

Ármin Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey'in Türk-İslam Dünyasını birleştirmeye yönelik çalışmalarını da yakından takip etmekteydi. Nitekim 1895 yılında yazdığı *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans* (Bugünkü ve Kırk Yıl Önceki Türkiye) adlı eserinde "...İslam ümmeti arasında gittikçe daha güçlü şekilde hissedilen dayanışma duygusundan bahsediyorum. İletişimin hızlandığı çağımızda, on veya yirmi yıl öncesine kıyasla artış göstermiştir..." diyerek basın gibi iletişim araçları sayesinde İslam toplumları arasındaki birliktelik duygusunun perçinlendiğine vurgu yapmaktaydı. Ármin Vámbéry, bu savını güçlendirmek için Tercüman Gazetesi örneğini vermiştir. Araştırmalarına göre Tercüman Gazetesinde yer alan bazı haberler önce İstanbul'daki İkdam ve Hakikat gazetelerinde daha sonra da Hindistan'ın Kalküta şehrinde yayımlanan bir Müslüman Vakayinamesinde yer alıyordu.⁹⁷ Gaspıralı İsmail Bey'in Türk-İslam Dünyasına yönelik çalışmalarına⁹⁸ önem veren Ármin Vámbéry, 1907 yılına gelindiğinde de Tercüman Gazetesi'nin sıkı bir takipçisi olduğu görülür. Zira Gaspıralı İsmail Bey, Kahire'de bir İslam Kongresi düzenlemeyi düşünmekteydi. 1907 yılından itibaren bu konudaki çalışmalarını yoğunlaştırmaktaydı.⁹⁹ İslam Kongresi düzenleme fikrini ilk olarak Tercüman Gazetesi'nde 19 Eylül 1907 tarihinde "Nedve-i Umûmî" başlıklı yazısıyla Türk-İslam Dünyası'na duyurmuştu.¹⁰⁰ Gazetenin müdavimlerinden Ármin Vámbéry, bu makaleyi İngilizce'ye tercüme ederek İngiltere'deki *The Times* Gazetesi'ne gön-

⁹⁵ Vámbéry, "The Awakening of The Tartars", s. 218-219.

⁹⁶ Árminius Vámbéry, *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*, Yediso Yayınları, İstanbul, 2021, s. 244-245, 291-294.

⁹⁷ Árminius Vámbéry, *19. Yüzyıl Türkiyesi ve Türk Modernleşmesi*, Çev. Emre Özsoy, Murat Çaylı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 64.

⁹⁸ Bkz, Yücebaş, "İsmail Gaspıralı'nın Türk-İslam Birliğine Yönelik Faaliyetleri", s. 395-404.

⁹⁹ Devlet, *a.g.e.*, s. 110-112.

¹⁰⁰ "Nedve-i Umûmî", *Tercüman-ı Ahval-ı Zaman*, No: 56, 11 Şaban 1325/19 Eylül 1907, s. 1-2.; Devlet, *a.g.e.*, s. 110.

dermiştir. Bu makale, “A Mahomedan congress in Cairo” (Kahire’de Bir İslam Kongresi) başlığıyla 22 Ekim 1907 tarihinde The Times Gazetesi’nde yayımlanmıştır.¹⁰¹

Gaspıralı İsmail Bey, toplantı hazırlıkları için 1907 yılının Ekim ayında Kahire’ye gitmiştir.¹⁰² Burada bulunduğu zaman dilimi içerisinde “Mısır’dan Mektuplar” başlığında yazılar yazarak Tercüman Gazetesi’ne göndermiştir. 15 Kasım 1907 (Hicri 9 Şevval 1325) tarihli “Mısırdan Mektuplar” başlıklı yazısında, İslam Kongresi hakkındaki makalesinin Ârmin Vâmbéry tarafından The Times’ta yayımlandığından bahsetmekteydi. Gaspıralı İsmail Bey’in ifadesine göre Ârmin Vâmbéry’nin The Times’ta yayınladığı yazısı 21 Ekim 1907 (Hicri 14 Ramazan 1325) tarihinde Reuters Telgraf Ajansı aracılığıyla Londra’dan Mısır’a gönderilmiştir. Gaspıralı İsmail Bey’in tercümesine göre bu telgrafta şu bilgiler yer almaktaydı:

*“Profesör Vambery’nin Times gazetesine yazdığı bu mektupta, Bahçesaray’da neşrolunan Tercüman Gazetesinde neşredilmiş bir makalede, gelecek 1908 senesi Setyabrında mısırü’l-Kahire’de islahât-ı lâzime müzakere-i için Umumi İslâm Kongresi (Nedve-i İslamiye) içtimalının (toplantısının) lüzumu arz olunduğu haber veriliyor.”*¹⁰³

Gaspıralı İsmail Bey’e göre bu haber Mısır halkı arasında büyük bir etki oluşturmuştu. Mısırlı gazeteciler hemen Gaspıralı İsmail Bey ile röportaj yapmak istemişlerdir. Bu makale, 22 Ekim 1907 (Hicri 15 Ramazan 1907) tarihinden itibaren Arapça, İngilizce ve Fransızca haber yapan gazetelerde yayımlanmıştır.¹⁰⁴ Kısa süre sonra, 30 Ekim 1907 tarihinde Gaspıralı İsmail Bey onuruna Kahire’de bir toplantı düzenlenmiştir. Gaspıralı İsmail Bey, toplantıda yaptığı konuşmasında Uluslararası Müslümanlar Kongresi’nin düzenlenmesinin gerekliliğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁵ Görüldüğü gibi Ârmin Vâmbéry, Gaspıralı İsmail Bey’in fikirlerinin gerek Avrupa gerekse Arap basınında yer edinmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Yaşanan bu gelişmelerden sonra Ârmin Vâmbéry’nin Tatar Türkleri ve Gaspıralı İsmail Bey’den bahsettiği bazı makalelerine Tercüman Gazetesi’nde yer verildiği görülmektedir. Zira Gaspıralı İsmail Bey, Ârmin Vâmbéry’nin Müslümanların ve Tatarların millî uyanışıyla ilgili fikirlerine önem vermekteydi. Nitekim 16 Muharrem 1326 (19 Şubat 1908) tarihinde yayımlanan Tercüman Gazetesi’nde “Vambery’nin Bir Makalesi” başlıklı bir habere yer verilmiştir. Bu habere göre Ârmin Vâmbéry’nin *Le Document*’te Müslümanların uyanışıyla ilgili bir yazısı yayımlanmıştı. Gazetede Ârmin Vâmbéry’nin makalesinin içeriğinden bahsedilmeden önce onun hakkında “50 yıldan fazla şark hakkında seyahat vesair

¹⁰¹ *İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Haz. Hakan Kırımlı, İsmail Türkoğlu, Tokyo, 2002, s. 3-4.; Devlet, a.g.e., s. 110-112.

¹⁰² Devlet, a.g.e., s. 110-112.

¹⁰³ *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 3: Dil-Edebiyat- Seyahat Yazıları*, Haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 456-457.

¹⁰⁴ A.e., s. 457-458.

¹⁰⁵ Devlet, a.g.e., s. 112.

tarikler ile büyük malumat peyda etmiş olan bu zat mezkûr makalesinde diyor...” şeklinde kısa bir tanıtım cümlesi yer almaktaydı. Bu haberde özellikle Ármin Vámbéry'nin Rusya Müslümanlarının din ve medeniyeti birleştirerek ilerleme yolunda attıkları adımların hiçbir şekilde engellenemeyeceği şeklindeki ifadelerine yer verilmiştir.¹⁰⁶

Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin kendisi ve Tatarların milli uyanışıyla ilgili yazılarını dikkatle takip etmekteydi. Nitekim 27 Mayıs 1908 (Hicri 25 Rebi'ül Ahir 1326) tarihli Tercüman Gazetesi'nde Ármin Vámbéry'nin “Tatarların Terakkiyat-ı Medeniyesi” isimli makalesinden alıntı cümlelere yer vermiştir. Alıntılanan cümlelerde Ármin Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey ve Tercüman Gazetesi'nden övgüyle bahsetmektedir. Onun düşüncesine göre Gaspıralı İsmail Bey, 1883 yılında Bahçesaray'da yayım hayatına başlayan Tercüman Gazetesi sayesinde Tatarlar arasında fikri uyanışı başlatmıştı. Fikirlerini Tatarlara anlatırken toplum içerisinde pek çok baskıya maruz kalmasına rağmen yılmamıştı. Ayrıca kadınların toplum içerisinde önemli yer edinmesine katkı sağlamıştı. Yine Ármin Vámbéry göre Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nin basım hayatına girmesinden 18 sene sonra, 1901 yılında yayımladığı “Mebadiyi Temeddün-i İslamiyan-ı Rus” isimli risalesi Tatar medeniyetindeki yükselişini göstermesi bakımından önemli bir eserdir.¹⁰⁷ Gaspıralı İsmail Bey “Mebadiyi Temeddün-i İslamiyan-ı Rus” adlı risalesinde eğitilmiş kadınların toplum içerisindeki yerine vurgu yapmaktaydı. Bu makalede dikkat çeken bir diğer husus eğitim ve kültür hakkındaki fikirleriydi. Gaspıralı İsmail Bey'in bu konudaki düşünceleri şöyleydi:

“...Muharrirler millî meslelerde yetişmiş ve kendileri talep ederek malûmat-ı fenniye kesbetmiş “genç mollalardır” gimnziya ve darülfünun görmüş gençlerimizin edebiyat-i millîye hizmetleri şimdiye kadar görülmemiştir. Mollalar, hayli adım attıkları halde, birinci adım efkârında bulunuyorlar. Teessüflü bu hâlin hikmeti pek sadedir: Ziyalı, malûmatlı Müslümanlar, Rusça, Frenkçe bilirler; doktorluk, mühendislik, madencilik, advokatlık ederler; lâkin, millî lisan ve kitabetten mahrumdurlar! Ziyalı bir Rus yoktur ki Rusça yazmasın; ziyalı bir Nemse, Polak (leh, Polanyalı) ya Gürcü, Ermeni yoktur ki kitabet-i millîyesini (ulusal dilinde yazı yazmasını) bilmesin. Bu hâl, yalnız bizlere mahsustur...”¹⁰⁸

Ármin Vámbéry'nin dikkatini çeken “Mebadiyi Temeddün-i İslâmiyan-ı Rus” adlı makalede, Gaspıralı İsmail Bey'in “Dilde, Fikirde, İşde Birlik” düşüncesini dile getirmeye başladığı görülmektedir.¹⁰⁹ Ármin Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey'in bu makalesini oldukça beğenmişti. Bu doğrultuda çeşitli dergilerde Tatarların milli uyanışını ve Gaspıralı İsmail Bey'in Türk Dünyası'nda

¹⁰⁶ “Vambery'nin Bir Makalesi”, *Tercüman-ı Ahval-i Zaman*, No:9, 16 Muharrem 1326, s. 2.

¹⁰⁷ “Rus ve Ecnebi Meşâhirinin: muharririmiz ve “Tercüman” Hakkında”, *Tercüman-ı Ahval-i Zaman*, No:34, 13 Mayıs 1908/ 25 Rebi'ül Ahir 1326, s. 3.

¹⁰⁸ Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı'nın Akgül Destesi” Adlı Biyografik Eseri”, *Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi*, S. 29, s. 9-11.

¹⁰⁹ Akpınar, “a.g.m.”, s. 10-11.

ortak bir dil oluşturma ülküsünü destekleyen yazılar yazmaktaydı. Yazılarında özellikle de Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, Fikirde, İşde Birlik!" sloganını desteklemekteydi. Ârmin Vámbéry, Tatarlar hakkında yazdığı bir makalesinde "...Eğer Rusya'daki terakkiperver Müslümanların tesiri ile Tatarlar, Kırgızlar, Sartlar, Başkurtlar, Özbekler ve Türkmenler için ortak bir lisan yaratılırsa şimdiye kadar etnik cihetten ayrı ayrı yaşayan bu Türk halkları yakınlaşır, birleşir ve en azından elli milyonluk bir millet teşkil ederler..."¹¹⁰ der.

Gaspıralı İsmail Bey de "Dilde, Fikirde, İşde Birlik" sloganıyla sadece Rusya Türklerini değil aynı zamanda bütün Türk Dünyasını ortak bir paydada birleştirmek istiyordu.¹¹¹ Bu doğrultuda Gaspıralı İsmail Bey, başta Rusya'da yaşayan Türkler olmak üzere tüm Türk Dünyası'nı kapsayan "birlik" fikri üzerine düşüncelerini temellendirmekteydi. Onun birlik fikrine göre toplumu oluşturan tüm unsurlar birbiriyle uyum içerisinde olmalıydı. Türk Dünyasının fikir zenginliğinin birleşmesi durumunda toplumların birlik duygusunu zedeleyen olumsuz düşüncelerden korunacağına inanmaktaydı. Türk halklarının sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel birliği fikrini savunurken "Pan-İslamizm" ya da "Pan-Türkizm'in savunucusu olmamaya dikkat edip, bu görüşleri savunanları ortak bir paydada buluşturmaya özen göstermekteydi. Yine de hem Rusya Müslümanlarını hem de Dünya Müslümanlarını birlik fikri etrafında toplamaya yönelik yaptığı çalışmalarından dolayı Rus taraftarları tarafından Pan-İslamist" ve "Pan-Türkist olmakla itham edilmekteydi.¹¹² Gaspıralı İsmail Bey bu konuda Tercüman Gazetesi'nin 8 Temmuz 1909 tarihli 28 numaralı sayısında "Yine Pan-İslamizim (Müştəşrik-i şehir Vámbery şerefine)" adlı bir yazı yazmıştır. Gaspıralı İsmail Bey gerek Avrupa'da ve gerek Rus gazetelerinde Pan-İslamizm hakkında yetersiz bilgilerle Türklere ve Müslümanlara ön yargıyla bakılmasından rahatsızlık duyduğunu dile getirir. "Pan-hellenizm var-bunun da sırrı meydanda. İsmi var, cismi görülmeyen Pan-İslamizim neredeki bizde gözükmüyor..." diyerek Pan-İslamist olmadığını dile getirmekteydi. Avrupa'da Türkler ve Müslümanlar hakkında doğru haber yazılmadığını vurgulayarak bu konuda özellikle Ârmin Vámbéry'den doğru ve kendi fikirlerini destekleyen yazılar yazmasını temenni etmiştir. Hatta Gaspıralı İsmail Bey "Faziletli A(rmin) Vambery cenabları müştərikin büyüklerinden bulunduğu binaen bu makalemizi anın şerefine yazdık" demiştir.¹¹³ Gaspıralı İsmail Bey ile Ârmin Vámbéry Pan-İslamizm konusunda benzer düşüncelere sahipti.

Ârmin Vámbéry'nin 1906 tarihinde Pan-İslamizm adlı yazısı yayınlanmıştı. Panislamizm'i Müslümanların Gayri Müslimlere karşı bütünleşme hareketi

¹¹⁰ Hayrullah H. İsmetullah, "İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkistan'ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri", Çev. Mustafa Özgür Tuna, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara, 2004, s. 588-589.

¹¹¹ Devlet, a.g.e., s. 124.

¹¹² Hakan Kırımlı, "İsmail Bey Gaspıralı ve "Birlik" Kavramı Üzerine", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara, 2004, s. 55-58, 70.

¹¹³ "Yine Pan-İslamizm: Müştəşrik-i Şehir Vámbery Şerefine", *Tercümân*, No:28, 8 Temmuz 1909 / 3 Recep 1327, s. 2.; Hakan Kırımlı, "a.g.m.", s. 70.

olarak tanımlamaktaydı. Ona göre Pan-İslamizm Batı için bir tehdit unsuru değildi. Zira Müslüman toplumların herhangi bir tehditle karşılaştıklarında birleşmesi neredeyse imkansızdı. Bunun nedenini ise Özbekler, Türkmenler, Tacikler, Güney Rusya Tatarları gibi pek çok Türk halklarının, İslam birliğini oluşturmalarını mümkün kılmayan unsurlara sahip olmalarına bağlamaktaydı. Bu makalesinin son cümlelerinde Panislamizm'i gerçekleşmeyecek bir rüya gibi gördüğünü ve Müslümanları severek onların iyiliği için Panislamizm'e karşı çıktığını vurgulamaktaydı.¹¹⁴ Ármin Vámbéry, hürriyet fikrinin yerleşmesinde Pan-İslamizm'i önemli bir engel olarak görmekteydi. Zira ona göre baskıcı ve despotik bir sistemdi.¹¹⁵ Görüldüğü gibi Gaspıralı İsmail Bey, Tercüman Gazetesi'nde Tatar Türkleri başta olmak üzere tüm Türk Dünyasının geleceğine dair fikirlerini aktarırken zaman zaman Ármin Vámbéry'nin bu konulardaki düşüncelerine de yer vermiştir. Ármin Vámbéry'nin ölümünden birkaç yıl öncesine kadar yazılarında Tatar Türkleri ve Usul-i Cedid konusu önemli bir yere sahip olmuştur.¹¹⁶

Ármin Vámbéry, 15 Eylül 1913 tarihinde Budapeşte'de ölmüştür.¹¹⁷ Onun vefat haberi Tercüman Gazetesi'nde okurlara duyurulmuştur. Vefatından on gün sonra "Herman Vámbéry" başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazıda Ármin Vámbéry'den meşhur Şark seyyahı ve müsteşrik diye bahsedilmiştir. İlk olarak Ármin Vámbéry'nin biyografisine kısaca yer verilmiştir. Daha sonra onun özellikle Türkçe, İngilizce, Arapça ve Fransızca gibi pek çok dili bildiği konusuna vurgu yapılarak, 1862-1864 yılları arasında gerçekleştirdiği Türkistan seyahatinden bahsedilmiştir. Yine Tercüman Gazetesi'ne göre seyahati sonrasında edindiği bilgilerden yola çıkarak çeşitli gazete ve dergilerde Şark ile ilgili yazılar yazan Ármin Vámbéry, siyasi konularda İngiliz taraftarı olup Rusya'nın siyasetine daima muhalif bir tavır göstermiştir.¹¹⁸

Sonuç

Gaspıralı İsmail Bey, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyılın başlarında Türk-İslâm Dünyası'na çalışmalarıyla yön veren önemli şahsiyetlerden biridir. Gaspıralı İsmail Bey'in edebi, fikri ve basın çalışmalarına yönelik eserleri incelendiğinde onun fikir dünyasında Macar Türkolog Ármin Vámbéry'nin önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Frengistan Mektupları adlı romanı ile Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf adlı hikayesi bu konuda değerli bilgiler sunmaktadır. Gaspıralı İsmail Bey, gerçek ve kurgunun iç içe olduğu bu edebi eserlerinde gençlik yıllarında çıktığı Avrupa seyahati sırasında Ármin Vámbéry ile tanıştığı izlenimini vermektedir. Bu konuda kesin bilgi olmamakla birlikte Gaspıralı İsmail Bey'in bu eserlerinde Ármin Vámbéry'nin yaşadığı yer

¹¹⁴ A. Vámbéry, "Pan- İslamizm", *The Nineteenth Century And After*, Vol. LX, New York, July-December 1906, s. 547-551, 558.

¹¹⁵ Vámbéry, *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*, s. 291-296.

¹¹⁶ A Vámbéry, "Yusuf-Ahmet Destanının Önsözü", Çev. Yücel Aksan, *Milli Folklor*, C. 3, S. 17, 1993, s. 37-38.; Metnin orijinali için Bkz. H. Vambéry, *Jusuf Und Ahmed*, Budapest, 1911, s. 1-10.

¹¹⁷ *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, s. 240.

¹¹⁸ "Herman Vámbéry", *Tercüman-ı Ahval-ı Zaman*, No: 200, 23 Şevval 1331 s. 2-3.

ile ilgili betimlemeleri bu kanıyı güçlendirmektedir. Gaspıralı İsmail Bey, her iki edebi eserinde de okurlarına, Macaristan'a gittiklerinde Ármin Vámbéry'yi ziyaret etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre Ármin Vámbéry, Türk Dünyası'nın geleceğine yönelik siyasi ve sosyo-kültürel konularda, düşüncelerine mutlaka danışılması gereken önemli bir Doğu bilimcidir.

Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin eğitimin modernleşmesi ve Tatar Türklerinin bağımsızlığı konusundaki fikirlerinden etkilenmiştir. Gaspıralı İsmail Bey'in 1881 yılında yayımlanan *Rusya Müslümanları* adlı fikri eserinde bu etki belirgin olarak görülmektedir. Ármin Vámbéry, 1862-1864 yıllarında gerçekleştirdiği Türkistan Seyahati sonrasında yazdığı kitap ve makalelerde Tatar Türklerinin siyasi ve kültürel bağımsızlıklarını elde etmeleri gerektiği hususunun altını çizmektedir. Gaspıralı İsmail Bey de *Rusya Müslümanları* eserinde tıpkı Ármin Vámbéry gibi Çarlık Rusya'nın 16. yüzyıldan itibaren hayata geçirdiği Ruslaştırma ve Asimilasyon siyasetine yönelik uygulamalarını eleştirel bir dille anlatmaktadır. Her ne kadar Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin fikirlerinden etkilense de Türk toplumlarında Avrupa kültür ve medeniyetinin benimsenmesi gereken yönler ve yöntemler konusunda farklı düşünmektedir. Ayrıca Gaspıralı İsmail Bey, Çarlık Rusya'ya yönelik eleştirilerinde Ármin Vámbéry kadar sert bir üslup kullanmamaktadır.

Gaspıralı İsmail Bey, *Rusya Müslümanları* adlı eserindeki fikirlerini hayata geçirmek için önce 1883 yılında *Tercüman Gazetesi*'ni daha sonra 1884'te *Usul-i Cedid* okulunu açtı. Ármin Vámbéry, Tatar Türklerinin milli bağımsızlığına verdiği önemden dolayı Gaspıralı İsmail Bey'in bu girişimlerini oldukça değerli bulmaktadır. Ármin Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey'den ilk defa 1885 yılında yayımlanan *Das Turkenvolk (Türk Halkları)* adlı kitabında bahsetmiştir. Gaspıralı İsmail Bey de *Tercüman Gazetesi*'nde yayımladığı yazılarında, Türkistan seyahati sonrasında yazdıklarıyla dünya kamuoyunda etkin bir isim olan ve Güney Rusya Tatarlarının bağımsızlığı konusunda kendisini destekleyen Ármin Vámbéry'ye yer vermeye başlamıştır. Gaspıralı İsmail Bey ile Ármin Vámbéry'nin fikirleri arasında etkileşim 1905 yılında Tatar Türklerinin bağımsızlıklarını elde etme yönündeki girişimlerinin başlamasıyla birlikte daha da artar. Ármin Vámbéry, eserlerinde Tatarların bağımsızlık hareketini destekliyordu. Dolayısıyla Gaspıralı İsmail Bey, kültürel ve siyasi konularda Tatar Türklerini ve kendisini destekleyen Ármin Vámbéry'nin yazılarını *Tercüman Gazetesi*'nde yayımlamıştır.

Kaynakça

- AKPINAR, Yavuz: "Gaspıralı'nın Edebi Eserlerine Genel Bir Bakış ve Dârürrahat Müslümanları Romanı", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırmırlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca ve diğerleri, Kırmır Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 339-357.
- AKPINAR, Yavuz: "İsmail Gaspıralı'nın Akgül Destesi" Adlı Biyografik Eseri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 29, s. 7-34.
- AKYOL, Taha: "Cedidcilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul 1993, s. 211-213.
- ALDER, Lory, DALBY, Richard: *The Dervish of Windsor Castle*, Bachman&Turner Ltd., London 1979.

- Bir Sahte Dervişin Asyayı Vustada Seyahati*, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Vakıf Matbaası 1295.
- BURAN, Ahmet: *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- DÁVİD, Géza: "Estergon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 438-440.
- DEVLET, Nadir: *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- EYİCE, Semavi: "Gülbaba Tekkesi ve Türbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul 1996, s. 228-230.
- FELFÖLDİ, Szabolcs: "Fény metszette élet," *Vámbéry -album*, Vámbéry Polgári Társulása, 2016.
- GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet: "Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 7/4, Ankara 2012, s. 367-406.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 3: Dil-Edebiyat- Seyahat Yazıları*, Haz. Yavuz Akpınar, 2. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri*, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, 2. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, 5. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- İsmail Gaspıralı Molla Abbas'ın Avrupa Maceraları*, Sadeleştiren: Ercüment Dursun, Ercaan Sakarya, da yayıncılık, İstanbul, 2002.
- İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Haz. Hakan Kırımlı, İsmail Türkoğlu, Tokyo 2002.
- İSMETULLAH, Hayrullah H.: "İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkistan'ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri", Çev. Mustafa Özgür Tuna, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 583-593.
- KAÇALIN, Mustafa S.: "Gülbaba (ö.948/1541) Mutasaavif Şair", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul 1996, s. 227-228.
- KANLIDERE, Ahmet: *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini İslahatçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021.
- KARAALIOĞLU, Seyit Kemal: *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, Yelken Matbaası, İstanbul 1983.
- KERİM, İsmail: "İsmail Bey Gaspıralı'nın Edebi Faaliyetlerine Dair", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 359-362.
- KIRIMAL, Edige: "İsmail Bey Gaspıralı", *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.485-487.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet: *Gaspıralı İsmail Bey*, Yayına Hazırlayan: Ramazan Baykal, 3.Basım, Biyografi Net Yayıncılık, İstanbul 2021.
- KIRIMLI, Hakan: "İsmail Bey Gaspıralı ve "Birlik" Kavramı Üzerine", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 55-70.
- KIRIMLI, Hakan: "Gaspıralı, İsmail Bey (1851-1914) Kırımlı Fikir Adamı, Eğitimci ve Yayıncı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, s. 392-395.
- KÜÇÜK, Mustafa: "Vambéry: Casus Bir Türkoloğun Türkiye ve Avrupa'ya Bakışı", *Archivum Ottomanicum*, Ed. György Hazai, S.31, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden, 2014, s. 35-39.
- Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, Hazırlayanlar: György Csorba, Géza Dávid, Gábor Fádor vd., TÜRKSOY Yay, Ankara 2022.

- Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsiában- A Keletkutató Vámbéry Ármun 2019. November 29.- 2020. Január 26.*, Text by: Kekecsényi, Ágnes, Kovács, Nándor Erik, Translation: Korvın, Gábor, PETI Péter, Tripont Cultural Heritage Solutions, y.y.
- MANDLER, David, COLLEGE, Touro: "Introduction to Arminius Vambéry", *Shofar, An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 25, No.3, 2007, pp.1-15.
- MOLNÁR, József: *Macaristan'daki Türk Anıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- ÖZKAYA, Yılmaz: *Tercüman Gazetesindeki Dil ve Edebiyat Yazılarının İzahlı Bibliyografyası (1883-1917)*, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:16-17, Ocak-Ağustos 2009, s.109-215.
- ÖZTÜRK, Selim: "Çarlıkta Ruslaştırma Siyaseti ve Sovyet Sonrası Dönemde Ruslaştırmadan Geriye Dönüş Politikaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, S. 16, s. 1097-1110.
- Tunalı Hilmi: *Peşte'de Reşid Efendi ile*, 1317.
- TUNÇ, Gökhan: "İsmail Gaspiralı'nın Frengistan Mektupları Darürrahat Müslümanları Adlı Romanlarında İdeoloji ve Kurgu İlişkisi", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 35, Güz 2012, s. 145-160.
- Türkojinin Öncüsü Ármun Vámbéry İle Sohbetler*. Haz. İsmail Tosun Saral, Fahri Sezer, Szabolcs Hadnagy, Türk Macar Dostluk Derneği Yayını No:10, Ankara 2014.
- VÁMBÉRY, Arminius: *Travels In Central Asia*, Harper&Brothers, Publishers, New York 1865.
- _____, Arminius: *Sketches Of Central Asia-Additional Chapters On My Travels, Adventures And On The Ethnology Of Central Asia*, Wm. H. Allen &CO., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W., London 1868.
- _____, H.: "The Awakening of The Tartars", *The Nineteenth Century*, Jan.-Jun 1905, s. 217-227.
- _____, Ármunius: *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*, Yedisu Yayınları, İstanbul 2021.
- _____, Arminius: *The Story Of My Struggles*, Print.Thomas Nelson and Sons, London, Edinburgh, Dublin and New York 1909.
- _____, Ármun: "Russia's Influence Over The Inhabitants Of Central Asia During The Last Ten Years", *The Journal Of The Society Of Arts*, Vol. XXVIII, 21 November 1879-12 November 1880, London 1880, pp. 475-480.
- _____, Ármunius: *19. Yüzyıl Türkiyesi ve Türk Modernleşmesi*, Çev. Emre Özsoy, Murat Çaylı, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- VAMBÉRY, Arminius: *Central – Asia and Anglo- Russian Frontier Question:A Series Of Political Papers*, London 1874.
- _____, Arminius: *Voyages D'un Faux Derviche Dans L'asie Centrale*, Traduits de l'anglais: Par. E.-D. Forgues, Paris 1867.
- _____, A.: "Pan- Islamism", *The Nineteenth Century And After*, Vol. LX, New York, July-December 1906, pp. 547-558.
- VAMBÉRY, Arminius: *His Life And Adventures*, Third edit., Unwin BrothersThe Gresham Press, London 1884.
- _____, Hermann: *Das Türkenvolk in Seinen Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1885.
- _____, H.: *Jusuf Und Ahmed*, Budapest 1911.
- VAMBÉRY, A.: "Yusuf-Ahmet Destanının Önsözü", Çev. Yücel Aksan, *Milli Folklor*, C.3, S. 17, 1993.
- YÜCEBAŞ, Ferit, "İsmail Gaspiralı'nın Türk-İslâm Birliğine Yönelik Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt:124, Sayı: 245, s. 395-404.

ZAHİDULLİN, İldus Kuddüsülî: “İsmail Gaspralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti”, *İsmail Bey Gaspralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 31-43.

Gazeteler

- “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S. 7, 20 Fevral 1887 /9 Cemâziye’l-evvel 1304, s. 2.
- “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S.12, 19 Receb 1304/31 Mart 1887, s. 1.
- “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S.13, 1 Şaban 1304/12 Aprel 1887, s. 1.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)”, *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabır, 1908, s. 1.
- “Yine Pan-İslamizm: Müsteşrik-i Şehir Vâmbery Şerefine”, *Tercüman*, No: 28, 8 Temmuz 1909/3 Recep 1327, s. 2.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf”, *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326/31 Avgust 1908), s. 1.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf: 1- Gül Baba Ziyareti”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 42, 23 Cemaziye’l Evvel 1326/10 İyün 1908, s. 1-2.
- “Nedve-i Umûmi”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, No: 56, 11 Şaban 1325/19 Eylül 1907, s. 1-2.
- “Rus ve Ecnebi Meşâhirin: muharririmiz ve “Tercüman” Hakkında”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, No:34, 13 Mayıs 1908, s. 3.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf (42. nüshadan mâbad)”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 44, 2 Cemâziye’l Âhir 1326 /17 İyün 1908, s. 1-2.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf (44. nüshadan mâbad)”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 49, 19 Cemâziye’l Âhir 1326/4 İyül 1908, s. 1-2.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf (49. nüshadan mâbad)”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 51, 26 Cemaziye’l Ahir 1326/11 İyül 1908, s.1.
- “Vambery’nin Bir Makalesi”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, No:9, 5 Fevral 1908, 1908, s. 2.
- “Herman Vambery”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, No: 200, 23 Şevval 1331 s. 2-3.
- “Dârü’r-rahâat yani Acâyib-i Diyâr-ı İslam”, *İlave-i Tercüman*, S. 9, 20 Ramazan 1312, s. 18.
- Tolnai Vilâglapjânak*, 5. Évfolyam 32. Számában, 1905-ben a 2059.oldalon.; Foto: Szabó Lajos.
- Tolnai Vilâglapjânak*, 5. Évfolyam 42. Számában, 1905-ben a 2059.oldalon.; Foto: Szabó Lajos.
- “The Nineteenth century”, *Maitland Weekly Mercury*, Saturday 18 March 1905, page 6, (çevrimiçi) <http://nla.gov.au/nla.news-article126626228>,25.07.2022.
- “A Tartar Awakening”, *Advertiser*, Thursday 30 March 1905, page 4, (çevrimiçi) <http://nla.gov.au/nla.news-article5042457>.

İnternet Kaynakları:

- “Vámbéry Ármin dolgozó-szobájában”, (Çevrimiçi) [http://keptar.oszk.hu/086200/086230](http://keptar.oszk.hu/086200/086230/24.08.2022), 24.08.2022, sa. 01:20.
- “Max Nordau”, (Çevrimiçi) https://en.wikipedia.org/wiki/Max_Nordau, 24.08.2022, sa. 14:50.
- “Antichrist”, (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Antichrist>, 30.08.2022, sa. 12.37.
- “Tercüman Gazetesi”, (Çevrimiçi) <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>, Tercüman Gazetesi Koleksiyonu, yer no. 1957 SB 143.
- “Tercüman Gazetesi”, (Çevrimiçi) <http://ataturkkitapligi.ibt.gov.tr/>, süreli yayınlar koleksiyonu, Tercüman Gazetesi, demirbaş no: NS2153.

Extended Abstract

Ármin Vámbéry In The World Of Ideas Of Gaspıralı İsmail Bey

Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914), one of the Crimean Tatar Turks, was an important idol who steered the Tatar national awakening process with his literary, intellectual, and press works. His works provide valuable information about his socio-cultural environment, which influenced the formation of his intellectual world. When the works of Gaspıralı İsmail Bey are examined, the name Ármin Vámbéry, a traveler and Turkologist living in Hungary, draws attention. Ármin Vámbéry, after his trip to Turkestan in 1862-1864, has become a person whose ideas are given importance in world public opinion with his studies on the language, history, and culture of the entire Turkic World, especially the Tatar Turks. When the works of Gaspıralı İsmail Bey are examined, it is seen that the ideas of Ármin Vámbéry influenced him. For this reason, it is crucial to evaluate Gaspıralı İsmail Bey's literary, intellectual, and press studies under separate headings within the framework of historical method and methodology.

Gaspıralı İsmail Bey published his literary works such as novels and stories in Tercüman Newspaper. He has included Ármin Vámbéry in his literary works "Frengistan Mektupları" (Frengistan Letters) and "Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf" (A Coincidence with Mullah Abbas Fransevi). Gaspıralı İsmail Bey explained to his readers that traditional education is not sufficient and that he attaches importance to modernization in education in his book "Frengistan Mektupları." Gaspıralı wanted to convey the importance of education in Europe through the protagonists of the novel, Molla Abbas and Ármin Vámbéry. The character of Molla Abbas and Gaspıralı İsmail Bey's travels to Europe in their youth are very similar in terms of their purpose of the trip, ages, and travel routes. Therefore, Gaspıralı İsmail Bey wanted to convey his knowledge and impressions of Ármin Vámbéry to his readers through the main hero of the novel, Molla Abbas. Gaspıralı İsmail Bey wished to give the impression that he met Ármin Vámbéry, who lived in Pest, Hungary, during his youth travels from Yalta to Paris, in this historical novel where fact and fiction are intertwined. Gaspıralı İsmail Bey mentions Ármin Vámbéry as Reşid Efendi in his story titled Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf (Coincidence with Molla Abbas Fransevi) which he published in sections in Tercüman Newspaper in 1908. This name was the pseudonym he used during his travels to Istanbul and Turkistan. In this work, Gaspıralı İsmail Bey explained his thoughts about Ármin Vámbéry through Molla Abbas's students and Molla Abbas himself. The story is a continuation of Frengistan Mektupları in terms of fiction. Ármin Vámbéry is described in this story as an orientalist who must be visited and consulted when visiting the city of Pest, just as it is told in the Frengistan Mektupları. Gaspıralı İsmail Bey speaks of Ármin Vámbéry as the most knowledgeable person about both Turkish-Islam and the entire Islamic world in the part of the story called "Reşid Efendi ile Musahabe" (Interview

with Reşid Efendi.). The story also includes descriptions to strengthen the belief that he met Ármin Vámbéry. The physical features of Ármin Vámbéry and the descriptions of the place where he lived reinforce the opinion that Gaspıralı İsmail Bey visited Ármin Vámbéry in his youth.

Gaspıralı İsmail Bey published his intellectual work titled “Kırım’da Rusya Müslümanları” (Russian Muslims in Crimea) in 1881 after his European trip. The most important reason that prompted him to write this work was the Russification and Assimilation policy of Tsarist Russia. The Tsarist Russian administration continued this policy of oppression and intimidation, which it had put into practice in the Idil-Ural Region since the 16th century, more harshly in the 19th century. For this reason, Gaspıralı İsmail Bey criticized the Russification and Assimilation policy of Tsarist Russia in his work called “Rusya Müslümanları” (Russian Muslims) and advised Tatar Turks about what should be done in political and socio-cultural life. It is possible to see the influence of Ármin Vámbéry in his ideas in this work. The reason for this effect was that Ármin Vámbéry had similar views with Gaspıralı on the Russification policy of Tsarist Russia. Also, Ármin Vámbéry adopted an anti-Russian policy after his Turkestan Travel. He harshly criticized the political and cultural practices of Tsarist Russia in his works, such as books and articles he wrote after his travels. Gaspıralı İsmail Bey, on the other hand, did not criticize Tsarist Russia as harshly as Ármin Vámbéry due to the political environment in the lands he lived in.

Gaspıralı İsmail Bey believed that the national awakening of the Muslims of Russia could only be realized through a national press. After several attempts at treatises like Kamer, Tonguç, he started to publish the Tercüman Newspaper in the Crimea in 1883. Gaspıralı İsmail Bey opened the first “Usûl-i Cedid” (New Method) school in Crimea-Bahçesaray in 1884 in line with the modernization and nationalization of education. Ármin Vámbéry found Gaspıralı İsmail Bey’s press work admirable for his work contributing to the Tatar national awakening. He believed that if the necessary studies were not carried out to increase the level of education in society, the efforts of the press would fail. Gaspıralı İsmail Bey started to publish articles about Ármin Vámbéry, an influential figure in world public opinion, in the Tercüman Newspaper since 1886. The interaction between Gaspıralı İsmail Bey and Ármin Vámbéry increased with the start of the Tatars’ political, social, and cultural national awakening movements after the revolution in Russia in 1905. Gaspıralı İsmail Bey gave more space to the news about Ármin Vámbéry, who supported Tatar Turks with his works in way of gaining independence, in Tercüman Newspaper. This mutual interaction of ideas continued until 1913 when Ármin Vámbéry died.